Akademik Branko Pavićević:
SAZDANjE CRNOGORSKE NACIONALNE DRŽAVE (1796-1878.)

ŠESTI DIO

Obračun sa odmetnicima

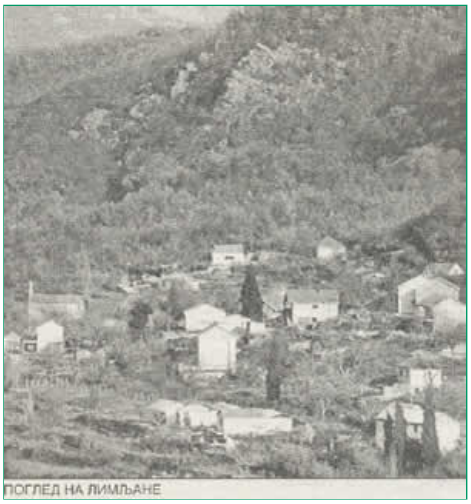

Krvavi okršaji zbili su se već 4. IV, na Uskrs, 1847. Sljedećeg dana sukobi su nastavljeni. Tada su na crmničko bojište već bili prispjeli Đorđije Petrović, viceprezident Senata i serdar Milo Martinović, s perjanicima, mada je tada u Crmnici već bilo koncentrisano 2.000 Crnogoraca, spremnih da pod komandom viceprezidenta povrate pokolebani duh kod Crmničana palih pod uticaj vezirove propagande. Protiv crnogorske vojske vezir je bio angažovao 3 - 4.000 vojnika, ne računajući crmničke buntovnike. Za razliku od crnogorskih odreda, vezirova vojska i vezirovi saradnici bili su dobro opremljeni i oružjem i municijom. Kako je Njegoš obavijestio Gagića 6. IV 1847, crnogorski oružani odredi su prvo napali na Boljeviće. Poslije upornog boja pošlo im je za rukom da iz Boljevića istjeraju protivnika. U subotu su Crnogorci imali 19 mrtvih i 20 ranjenih, dok su protivnici imali 60 mrtvih i ranjenih. To je bio krvavi bilans, koji je više učvrstio Njegoševu vlast nego što ju je oslabio.
O okršajima u Crmnici u aprilu 1847. Njegoš je ispjevao deseteračku pjesmu Kula Đurišića (10/22. IV 1847). Na samom kraju pjesme vladika je istakao podatak da je u boju s obije strane bilo „okolo sto dvadeset mrtvijeh i ranjenijeh", a da su Crnogorci zaplijenili dosta „dzebane turske u kulama".
Ubrzo poslije okršaja u Crmnici došlo je na Cetinje 200 Crmničana. Senat je izdao naredbu da se dvadeset odmah veže u lance i baci u tamnicu, ali su ubrzo zatim pušteni. Senat je uporno smatrao da se treba držati nepokolebljive državne strogosti.
Iako je doživio poraz u borbama protiv crnogorskih odreda, Osman-paša nije želio da miruje. Po savjetu Markiše Plamenca donio je odluku da utvrdi malo ostrvo u blizini sela Godinja - Grmožur. Cilj mu je očevidno bio da po svaku cijenu stavi pod potpunu kontrolu saobraćaj na jezeru. Krajem jula (24. i 25) došao je lađama na Grmožur veliki broj turskih zidara da podižu utvrđenje. Štitile su ih nekoliko naoružane lađe. Kula na Grmožuru bila je sasvim gotova 17. jula. Na njoj su postavljeni jedan osamnaestofuntni i dva šesnaestofuntna topa. Oko Grmožura su stalno plovile tri naoružane lađe.

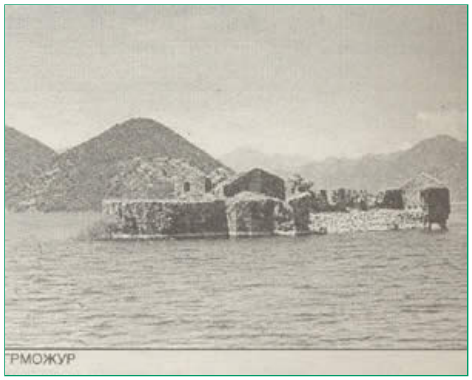

Utvrđenje na Bescu

Njegoš je na vrijeme uočio da je surovi postupak s crmničkim odmetnicima nanio Crnoj Gori velike štete. Zbog toga je u julu uputio u Crmnicu prezidenta Senata, a ovlašćenjem da preduzme sve što nađe da je u interesu Crne Gore. Pero je pošao u Brčele sa šest senatora, osam perjanika i 20 drugih pratilaca. Odmah je izdao naredbu da se svi muškarci crmničkih sela okupe od 12. do 14. jula i da otpočnu izgradnju utvrđenja kod Vira Crmničkog, na brdu Kariću, koje je nazvao Besac. Kad je utvrđenje bilo gotovo, na njega je postavio dva topa zaplijenjena na Žabljaku 1835, dva što ih je Njegoš dobio od Mihaila Vučetića iz Trsta, dva kupljena u Boki Kotorskoj, kao i dva manja topa koja su se nalazila ispred Biljarde na Cetinju. Pero je imao namjeru da u novoj tvrđavi smjesti stalnu posadu od pedeset pandura.
Pero Tomov je bio ovlašćen da pobunjenim Plamencima izjavi da će svi biti pomilovani, ukoliko izrazre pokornost vladici. Izuzetak od pomilovanja napravljen je prema Markiši Plamencu. On nije napuštao Crmnicu, već se stalno nalazio ili na Lesendru ili na Vranjinji, dok početkom novembra nije ubijen od strane jednog Krnjičanina. Tu su vijest objavile i „Srbske Novine".
Kad je u krvi ugušena pobuna u Crmnici, čiji je glavni kolovođa bio Markiša Plamenac, Njegoš je počeo da sređuje stanje u zemlji poremećeno djelatnošću Osman-paše. Vladika je ocijenio da će najbolji metod za stišavanje uznemirenosti biti ako se krivcima progleda kroz prste. Mnogima je oprostio zbog toga što su i 1846. i 1847. bile takve godine da je u zemlji vladala „velika glad i muka". Vladika je ipak smatrao da se ne može tako gledati kroz prste onima što su primali oružje, prah i olovo da ratuju protiv svoje braće. Tako je postupio i njegov Praviteljstvujušči senat u procjeni krivice Todora, Jovana i Miloša Mušikina. Senat je ocjenio da senator Todor Mušikin, njegov sin Jovan i brat Miloš Mušikin treba da budu strijeljani. Kazna je izvršena, na Njegošev zahtjev, ne pred Vlaškom crkvom, gdje se to obično činilo, već pred Biljardom, da bi vladika posmatrao sa prozora takvu egzekuciju. Ova presuda nije bila rezultat vladičine prijeke naravi, koliko nepokolebljive želje Praviteljstvujušćeg senata, svih njegovih članova, da se vinovniku jednog pokreta, i to senatoru, izrekne egzemplarna kazna za djelo koje je ugrozilo narodnu egzistenciju, degradiralo ugled i autoritet centralne zemaljske institucije i bacilo ljagu na ratnu tradiciju zemlje i naroda.

Dodirivanje neba

Istorija se na dosta grub način poigrala sudbinom Crne Gore 1846-1847. Tada su se na planu spoljnopolitičkih odnosa s neposrednim susjedima odigrali događaji koji su joj direktno ugrožavali državni opstanak, dok je na planu kulturno-književnog života i duhovnog uspona Crna Gora tada dodirnula nebo. Njezin vladar i genijalni pjesnik vratio se 1847. iz Beča, baš u trenutku kad se zemlja nalazila na vrhuncu krize. Sa sobom nije donio nikakve eksplozivne naprave, ili druga ubojna sredstva, o čemu je prethodne, 1846, godine sanjario, maštao i pregovarao u prijestonici Monarhije, već nešto mnogo snažnije od svih ubojnih sredstava - komplete štampanog Gorskog vijenca. To je bilo drugo djelo iz njegove velike trilogije, spjev koji je predstavljao crnogorsku Ilijadu. Crnogorski narod je odmah prihvatio vladičino djelo kao istorijsku odu slobodi, crnogorskoj oslobodilačkoj borbi, njenom heroizmu, ljudskoj pravdi i ljudskom moralu. Gorski vijenac je iskazao umjetničku istinu o crnogorskoj nacionalnoj i nacionalno-oslobodilačkoj revoluciji, tako da djeluje mnogo ubjedljivije nego da je u pitanju djelo pisano naučno-istorijskim jezikom. Stoga su Crnogorci ubrzo počeli da uče napamet stihove i strofe iz ovog djela, pogotovo one što imaju pjesničko-gnomski karakter. Za interpretaciju Njegoševog najznačajnijeg djela crnogorskom narodu nije bila potrebna pomoć ni književne istorije ni književne teorije.

ODJEK EVROPSKE REVOLUCIJE 1848 - 1849. U NjEGOŠEVOJ CRNOJ GORI

Kad su u februaru 1848. događaji u revolucionarnom Parizu doveli do radikalnih društveno-ekonomskih promjena, donesen je novi ustav i proglašena Druga republika, samo su upućeniji posmatrači očekivali da će se socijalno - politički zahtjevi revolucionarnog Pariza prenijeti takvom brzinom i sa takvom snagom i na druge evropske zemlje, u prvom redu na Italiju, Austriju i Njemačku. Tako su velike socijalne i politička previranja, koja su počela da potresaju dio evropskih zemalja, zahvatila brzo i neke jugoslovenske oblasti pod vlašću Monarhije. Previranja su imala najsnažniji odjek u hrvatskim zemljama i u Vojvodini. Velika martovska skupština održana u Zagrebu (25. III 1848) postavila je jasne zahtjeve za ukidanje feudalnih stega i za uspostavljanje "jednakosti sviju bez razlike staleža i vjere pred sudom."
Slični istorijski procesi odvijali su se u Vojvodini. Mada je starješinski elemenat u Vojvodini i sam strahovao od radikalnih revolucionarnih zahtjeva, na majskom saboru u Sremskim Karlovcima je izglasana odluka o osamostaljenju Srpske Vojvodine, kao posebne državno-pravne oblasti u sastavu habzburške državne tvorevine, očekujući jasno naznačenje državno-pravnih veza sa Trojednom kraljevinom Hrvatskom, Slovenijom i Dalmacijom".

Dok su se redali značajni događaji u hrvatskim zemljama i Vojvodini, i u nekadašnjoj državi Svetog Marka (Veneciji) proglašena je republika, na čijem je čelu zauzeo vidnu poziciju Nikola Tomazeo. Taj krupan događaj u zemlji nekadašnje Sinjorije, podstakao je narodnu znatiželju u Dalmaciji, Dubrovniku i Boki Kotorskoj. Među Bokeljima je nastalo komešanje. Kao i nekad ranije, za vladvine Petra I, Bokelji su se izdijelili na nekolike struje. Jednu su činilo pristalice oslonca na Austriju, dok su drugu predstavljali oni koji su htjeli čvrst savez sa Njegoševom Crnom Gorom. Velik dio žitelja Boke Kotorske zastupao je mišljenje da treba po svaku cijenu ostvariti vezu sa vlastima obnovljene republike u Mlecima. Sam Tomazeo je smatrao da se Njegoš pretjerano miješa u narodne poslove u Boki Kotorskoj i to mu je na neki način saopštio u pismu od 31. III 1848. Krajem aprila, Njegoš je Tomazeu odovorio da je bokeško stanovništvo uvijek smatrao dijelom jedinstvenog etničkog i narodnog organizma s crnogorskim narodom, da nikad među njima nije pravio razliku i da je vazda bio spremna da se za njihovu sudbinu zauzme, kao da je bio u pitanju i narod crnogorski.

Proglas Bokeljima

Krajem maja 1848. vladika je prosudio da mu dužnost vladara crnogorskog nalaže obavezu da se javnom riječju obrati i Bokeljima i Dubrovčanima. Vladika je tada izdao jedan proglas, štampan u 500 primjeraka u državnoj knjigopečatnji. Za proučavanje Njegoševih koncepcija u burnim danima velike evropske revolucije proglas ima izuzetno značenje. Polazeći od uvjerenja da Bokelji i Dubrovčani treba da budu ”srcem i dušom privrženi svojoj narodnosti”, Njegoš je smatrao da im to nalaže obavezu da budu ”sasvim vjerni i poslušni Jelačiću”, ”svomu jedinoplemenom banu od trojedne kraljevine”. Njegošev proglas ima i jedan zastrašujući ton. Naime, u slučaju da Bokelji i Dubrovčani pokažu da su ”nevjerni svojem banu”, nastavlja dalje vladika - ”znadite čisto, mi ćemo postati vaši zakleti neprijatelji”. Istovremeno, vladika nije propustio da saopšti svojim sunarodnicima da bi ”u slučaju napadanja kakvog neprijatelja na vas” crnogorski narod bio spreman ”vama na pomoć priteći i za vašu slobodu ujedno našu krv proliti.”
Istih dana kad je publikovao proglas Bokeljima, vladika im je uputio i posebnu poslanicu, sličnu onima koje im je nekad slao njegov veliki stric. U tom zanimljivom dokumentu, vladika je samo ponovio istorijski fakat potvrđen zajedničkom prolivenom krvlju na mnogim bojištima protiv Turaka i Napoleonovih trupa.
Vladika je, naime, na njemu svojstven način, rezimirao odnose Crne Gore i Boke riječima:
”Boka je i Crna Gora tako spojena kao duša i tijelo, jedan narod i duh, jedan običaj i jezik, i jedan bez drugoga ne može živjeti ni umrijeti, i zato vas ja u srcu ne razlikujem od Crnogoraca, i gotov sam vazda zlo i dobro dijeliti”. Završavajući poslanicu, vladika je preporučio Bokeljima: ”da se svojemu ćesaru pokorite kao pravi sinovi svojemu ocu”. Na kraju je dopustio sebi da iskaže jednu grubu prijetnju, koja ni u kom slučaju nije odgovarala njegovoj poziciji državnika i ugledu velikog književnog stvaraoca. Naime, u slučaju da ne poslušaju njegove preporuke, saopštio im je da će im biti - „grđi no Turčin”.
Na Njegoševa legitimistička upozorenja praćena dosta neodmjerenim riječima, predstavnici bokeljskih opština odgovorili su 1/13. VI 1848. u dosta smirenom tonu, ističući istorijsku činjenicu da oni pripadaju slavenosrpskoj narodnosti i da će, držeći se takvog nacionalno-političkog polazišta, vazda biti vjerni jugoslovenskoj ideji, računajući, pri tome, da će ostati da žive i dalje pod štitom ćesarskim , ali bez negativnog upliva bilo koje druge narodnosti, misleći, prije svega, na italijansku, mađarsku i austrijskiu.

Slaganja i neslaganja

Austrijske vlasti su s pojačanom pažnjom pratile tok političkih strujanja u Boki Kotorskoj i u Dubrovačkoj oblasti. Pošto su pouzdano saznale da je u tim strujanjima bio i te kako angažovan i vladika crnogorski, okružni poglavar u Kotoru Eduard Grij zatražio je od Njegoša podrobnioja objašnjenja o tome. Na to mu je vladika odgovorio 1. VI 1848. jednim dosta kratkim razjašnjenjem, zamjerivši mu što njegov proglas Bokeljima i Dubrovčanima i njegovu poslanicu Bokeljima nije dobro shvatio i protumačio. Vladika je uvjeravao Grija u to da je, kao crnogorski vladar, uvijek gajio prijateljska „čuvstva” prema „praviteljstvu austrijskome”.
U Crnoj Gori je narod s pažnjom pratio događaje u Hrvatskoj i Vojvodini. Svako ko je poznavao način rezonovanja crnogorskog vladara morao je pretpostaviti da su nacionalnoromantičarske tirade, upućivane sa Cetinja, ugledale svijeta vjerovatno i pod uticajem Njegoševim. A kako i neće, kad se u tim interesantnim nacionalnopatetičnim tekstovima susretale i misli da se „jugoslovenstvo sve zajedno drži i onda će tek biti narod poznat, narod slavan i veliki”, narod „državan”. Nema sumnje, širenju takvog tona o zbivanjima koja su se širila po jugoslovenskim zemljama pod vlašću Habzburgovaca dosta je doprinosio Milorad Medaković. On je za „Srpske novine” u septembru 1848. pisao sa Cetinja da je vladika crnogorski, „dični vladalac ponositog i ratobornog naroda”, izrazio spremnost da uputi nekoliko stotina Crnogoraca u pomoć svojoj braći u Hrvatskoj i Vojvodini. U pismu Vuka Popovića Vuku Karadziću s početka septembra 1848. govori se o vladičinoj namjeri da uputi 1.000 Crnogoraca, a krajem oktobra ruski konzul u Dubrovniku Gagić izvijestio je Azijatski departman Ministarstva inostranih poslova Rusije da je vladika crnogorski namjeravao da pošalje u pomoć banu Jelačiću 3.000 Crnogoraca. Odjek ove vijesti izazivao je i ne malu zabrinutost austrijskih vlasti u Zadru i Kotoru, te je vladika krajem novembra 1848. bio prinuđen da obavijesti grofa Turskog „da su Crnogorci spremni da budu u pomoći svojoj braći Hrvatima, jedno po jednoplemenosti, a drugo po njihovoj prirodnoj naklonosti vojničke trudove snositi”. Sudeći o pokretu Hrvata, vladika je isticao značenje činjenice što su narodi u Hrvatskoj „naklonjeni k narodnosti i k poretku”. Oduševljen takvim pokretom, vladika je nastavljao da objašnjava grofu Turskom svoja politička osjećanja, napominjući da „ako ustanak Srbah i Hrvatah ne bi bila slijepa neka potstreka, koja bi na opšte naše poruganije pred svijetom služila”. Kad bi „ovo posljednje bilo - nastavlja dalje vladika - Bože me sačuvaj, od toga učastija, tada bih ja njih za najposljednji narod u svijetu držao”.
Ban Jelačić je odgovorio vladici iz svog stana u Beču, zahvaljujući mu na pomoći, na što je vladika odgovorio krajem decembra.

Ponuda Vojvođanima

S posebnim političkim žarom Njegoš je pratio razvoj srpskog pokreta u Vojvodini. Vladika je najistaknutije prvake srpskog pokreta nagradio (Stratimirovića, Knićanina) Obilića medaljom. Bio je spreman da u Vojvodinu pošalje 2.000 Crnogoraca za pomoć u borbi protiv Mađara. U tom smislu srpski ministar inostranih poslova trebalo je da osigura uslove za prelazak Crnogoraca preko Hercegovine i Srbije u Vojvodinu. Kako se iz nekih izvora da zaključiti, s vladikom je tada uspostavio vezu i srpski knez Mihailo, pismom upućenim posredstvom **Milorada Medakovića**. Tako je kod Njegoša svakim danom snažila misao o neposrednom učešću Crne Gore i Crnogoraca u pokretu što su ga, u stvari, podstakli francuski revolucionarni događaji i na samom početku 1848. Ideje nacionalnog jugoslovenskog preporoda nijesu mu dozvoljavale da o tim događajima sudi na način kako su ih tretirali oni koji su njihovu suštinu procjenjivali iz drugih uglova gledanja, smatrajući da određujuće činioce svakog progresa treba tražiti u sferi društveno-ekonomske osnovice.
U godinama burne evropske revolucije 1848 - 1849. Njegoša su morile mnoge brige, te je jednog trenutka početkom avgusta 1848. ponovo uputio apel ruskom državnom kancelaru Karlu Vasiljeviču Nesljerodeu da ”izradi dozvolu kod mog visokog pokrovitelja da dođem u Petrograd da visokom carskom prijestolu prikažem prijeku potrebu ovog gorskog naroda”. Završavajući ovu molbu Neseljrodeu, vladika je otvoreno izjavio: ”Neka bi samo dao Bog da ovo malo ali viteško pleme uzmogne pokazati do kakvog je stepena privrženo velikom monarhu velikog plemena”. Tu je privrženost vladika najbolje potvrdio i u pismu grofu A. F. Orlovu od 2. juna 1849, u kome je na direktan način iskazao svoje jednostrano istorijsko-političko usmjerenje u velikim i radikalnim zahtjevima evropske revolucije. Ističući fakat da ”moj visoki pokrovitelj sprema vojsku da ugasi plamen bune što je buknuo u Ugarskoj”, vladika je isticao: ”Zato se obraćam Vama, grofe Orlove, kao osobi bliskoj velikom monarhu da mi kod moćnog imperatora izradite dozvolu da krenem sa četiri do pet hiljada Crnogoraca i da se sjedinim s vašom vojskom protiv Mađara.

Istorijske zablude

Vladičine istorijske zablude su ovim riječima potvrđene na način kome nijesu potrebna objašnjenja. Njegoš nije kao politički mislilac mogao na prostoru i u vremenu u kome je djelovao doći do saznanja da je njegov zaštitnik i pokrovitelj Nikolaj I služio interesima najgrublje evropske revolucije, da je bio žandarm evropske kontrarevolucije 1848 - 1849.
Kad su u Boki Kotorskoj, posebno u Grblju, izbili naredi, izazvani prije svega revoltom neopravdanog oporezivanja (desetine i kućarine) i kad je došlo do oružanih posezanja, pala je sumnja na Njegoša da je bio dosta ravnodušan prema tome što su žitelji njegove države s oružjem prilazili Grbljanima u pomoć. Na mnoge proteste vladika je odgovarao izjavama solidarnosti s legitimističkom politikom bečke vlade. U tome smislu od odgovorio je grofu Stadionu, izjavljujući mu da je crnogorski vladar „najviše neprijatelj anarhije, koja je gora nego kuga, ta je mene anarhija više glavobolje dala no ikome u Evropi”. Vladika je na sličan način odgovorio na prigovore bana Jelačića zbog crnogorskih solidarnih radnji prema Bokeljima.

Veze sa Srbijom

Političke veze Crne Gore sa Srbijom nijesu prekidane od onog trenutka kad se Srbija konstituisala kao autonomna knjaževina. Utemeljivači crnogorske države i Petar I i Petar II su znali šta predstavljaju te spone za sudbinu i jednog i drugog naroda. Dok je Petar I, njegujući saradnju, uvijek vodio računa da se sačuva potpuni individualitet Crne Gore u svim vidovima koordiniranih radnji sa Srbijom, Njegoš je težio da se svi zajednički potezi podrede jednom cilju i bio spreman da prihvati preporuke da se iz jednog centra rukovodi planovima za oslobođenje porobljenih jugoslovenskih naroda. U vrijeme kad Njegoša počinju da more opštejugoslovenske brige, neposredno poslije četrdesetih godina XIX stoljeća, u Srbiji je razrađen jedan plan za narodno oslobođenje, poznat pod nazivom „Načertanije” (1844), čiji je autor bio jedan od najdarovitijih srpskih državnika XIX stoljeća - **Ilija Garašanin**. Tekst toga dokumenta pisan je pod uticajem poljske nacionalno-revolucionarne emigracije, a na njemu su direktno sarađivali Franjo Zah i srpski ministar Avram Petronijević. Tekst „Načertanija” pisan je pod neposrednim uticajem ideja Adama Čartorijskog, istaknutog poljskog nacionalnog revolucionara, koji je tada smatrao da Srbija treba „da sebi izradi jedan plan za

budućnost. Ona treba da traži da se proširi, ako ne misli da izgubi svoj opstanak usljed događaja koji prijete Turskom carstvu". Po ocjeni Čartorijskog, Srbija je bila dužna da „upravi" svoje poglede „Prema slovenskim narodima, koje ona treba u budućnosti da okupi oko sebe, kao i prema narodima čijoj emancipaciji ona treba da doprinese. Srbija je opkoljena bratskim narodima, od kojih su jedni, kao i ona, potčinjeni Turskoj, dok su drugi potčinjeni Austriji". Ko iole poznaje balkansku istoriju XIX i XX stoljeća zapaziće da je ove proročanske misli Adama Čartorijskog potvrdila istorija svih srpskih vladajućih garnitura, od trenutka kad su 1844. ove misli postale ideja vodilja srpske spoljne politike. Nema sumnje, na autora „Načertanija" je mogla da utiče i jedna teško objašnjiva koncepcija Vuka Stefanovića Karadzića, izložena još 1833. u poznatom članku („Srbi svuda...")„ u kome se izlaže ideja da u srpsku buduću državnu tvorevinu treba da uđu sve zemlje, gdje ima jednog Srbina. A samo „Načertanije", kao politički dokumenat prvog reda, nije bilo publikovano sve do 1906, ali su njegove osnovne ideje vodilje bile poznate svim istaknutim srpskim političarima od 1844-1906.

Banova svjedočenja

Njegošu nije bio poznat tekst „Načertanija", iako je, sticajem okolnosti, neke Garašaninove saradnike, koji su nesumnjivo znali za tekst, primao na Cetinju i vodio sa njima zanimljive razgovore upravo o pitanjima o kojima je „Načertanije" predstavljalo jedan od nezaobilaznih istorijskih izvora. Jedna od tih ličnosti bio je i Matija Ban, rodom Dubrovčanin, svršeni bogoslov i raspop, koji je kasnije postao i učitelj francuskog jezika, a doputovao u Beograd 1844, upravo u trenutku, kad je Garašanin i sastavio svoje „Načertanije". Ban je boravio i na Cetinju baš 1848, kad se, po uputstvima iz Beograda, susrio i s mitropolitom Rajačićem u Karlovcima i sa banom Jelačićem u Zagrebu. U Beogradu se znalo da su to upravo najistaknutije političke figure, od čijeg je djelovanja mogao da zavisi i dalji razvoj događaja na Balkanu.

Matija Ban

Banova svjedočenja o tim razgovorima su zanimljiva, čak i dragocjena kad su u pitanju neki problemi iz kompleksa nacionalno-revolucionarnog pokreta na Balkanu, mada neka kazivanja nijesu pouzdana, o čemu je moderna istoriografija već iznijela svoje kritičke zamjerke. Neka Banova saopštenja iz razgovora s vladikom nijesu sasvim sigurna, bez obzira na to što je vladika mogao nešto slično i da kaže, a o vladičinim rasuđivanjima o zvaničnoj politici Rusije nijesu neinteresantna, ali ni tako pouzdana da ih možemo mirne duše uzeti kao izvor za ocjenu vladičinog stava prema ruskoj zvaničnoj politici.
Ma koliko se Njegoš u razgovorima s predstavnicima srpske vlade i izaslanicima vladajućih krugova iz Beograda u mnogo čemu slagao, u suštini su vladičina gledanja na red stvari na Balkanu bila drugačija od onoga kako su Garašanin i vladajući krugovi Srbije gledali na tok prilika na jugoslovenskom dijelu Balkana sredinom XIX stoljeća.
Malo je ko od jugoslovenskih političkih mislilaca sredinom XIX stoljeća rezonovao o položaju pojedinih naroda na Balkanu u doba velikog nacionalnog preporoda, kakoje to činio i Njegoš i u Gorskom vijencu i u svojoj zanimljivoj i znamenitoj prepisci. Vladika je smatrao da je sudbina svih jugoslovenskih naroda najviše zavisila od stepena njihovog nacionalnog-političkog razumijevanja i jedinstva što ga budu postigli u vrijeme borbe za emancipaciju. Samo tako zbliženi i sjedinjeni identičnim političkim ciljevima mogli su očekivati da će postići ostvarenja slična onima koja su ih već uživale stare građanske države u Evropi. Vladika je, istovremeno, prvi naš politički mislilac koji je na neponovljiv način objasnio suštinu crnogorskog nacionalnog individualiteta, pokušavajući, koliko je mogao i umio, da objasni njegove istorijske korijene, njegovo narodno biće i njegovu samosvijest. On je to učinio, prije svega, poetskom riječju, a samo djelimično svojom prepiskom. Njegovi su sudovi neoborivi, posebno oni o naravi, običajima, navikama, vjerovanjima, pravima i kulturnim shvatanjima, o obavezama i djelovanjima u bratstveničkim i plemenskim zajednicama, o duhovnim sponama s drugim narodima Balkana, prije svega sa srpskim narodom i njegovim oslobodilačkim pokretom.

Bolesnik sa Bosfora

Njegošev umjetnički postupak u prikazu suštine etičkih načela, izgrađivanih u vjekovnoj borbi za slobodu, načela s kojima je Crnogorac živio i umirao - bliski su naučnom metodu razmišljanja, jer pružaju prave odgovore na sva ili gotovo sva pitanja o društvenim korijenima etničke i nacionalne svijesti Crnogoraca. Pokazalo se, ipak, da Njegoš nije poznavao istoriju ni ranog ni razvijenog srednjevjekovlja do one mjere koju je mogao i sredinom XIX stoljeća da sazna. Zbog toga je u traganju za pravim istorijskim korijenima narodnog bića Crnogoraca mnoge stvari iz te sfere saznanja vezivao za podatke iz narodnog predanja i narodne mitologije, pretežno iz bogatog kosovskog ciklusa i srpsko-crnogorsko-hrvatsko-bosanskog

herojskog eposa. Tako su iz Njegoševih filozofsko-istorijskih i kulturno-istorijskih razmišljanja izostala njegova poetska razmišljanja o polumilenijumskom kulturno-istorijskom i političko-istorijskom razvoju stare dukljanske knjaževine i kraljevine o velikim bitkama vođenim na dukljanskim istorijskim teritorijama, a posebno o znamenitim spomenicima kulture dukljanskog perioda naše istorije, od kojih neki ulaze u svjetsku civilizacijsku i kulturnu baštinu.
Zar se mogu uporediti dukljanski kneževi Vladimir i Vojislav i dukljanski kralj Bodin s nekim mitskim ličnostima iz posve mutne kosovske bitke, bez obzira kakvu ulogu igrali na mitskoj „kneževoj večeri"?!

Dva jugoslovenstva

Dok se Garašaninovo jugoslovenstvo izgrađivalo kao političko-državna doktrina namijenjena, prije svega, realizaciji ideje o Velikoj Srbiji, u kojoj bi se srpski državni suverenitet proširio na sve oblasti šarolikog etničkog mozaika jugoslovenskog dijela Balkana, Njegoševo je bilo nešto sasvim drugačije. Iako dosta maglovito i neprecizno formulisano, Njegoševo jugoslovenstvo je bilo takav državno-politički program za ujedinjenje svih etnički srodnih, jezički bliskih i nacionalno-politički istih ili približno istih naroda, koji bi izgrađivali jednu državnu zajednicu, u kojoj bi se sve razlike stavile u posljednji plan, uključujući vjerske i jezičke, bez hegemonije jedne nacije nad drugom. A u nacionalno-političkom smislu, Gorski vijenac je prava i potpuna negacija Garašaninovog „Načertanija". To je nenadmašni spjev koji je prikazao Crnogorce balkanskim narodima, Evropi i svijetu onakvim kakvi su zaista bili, nadahnuti moralnim i političkim načelima koja su bila direktno suprotna ideologiji Garašaninovog „Načertanija".

XIII
POSLjEDNjE GODINE NjEGOŠEVA ŽIVOTA

Početkom pedesetih godina u evropskoj Turskoj živjelo je blizu 16 (15,5) miliona stanovnika, od čega je gotovo četiri petine činilo uglavnom hrišćansko (prije svega pravoslavno, dok je katoličkog življa bilo svega 260.000), a Jevreja 70.000. Taj je fakat toliko ubrzavao već davno započetu političko-finansijsku i agrarnu krizu u Carstvu da je to mogao da uoči i nedovoljno obaviješteni posmatrač. Uzdrmano agrarnim i političkim metežima, koji su se smjenjivali jedan za drugim, Otomansko carstvo je sve više zapadalo u dugove. To je otomanske upravljače sve više bacalo u kandže finansijskih krugova vodećih evropskih država. Od 400 miliona franaka godišnjeg izvozno-uvoznog trgovinskog bilansa samo na Englesku je otpadalo 188, a Rusku imperiju samo 39 miliona. Već taj fakat pokazuje opadanje ruskog uticaja na Istoku. S druge strane, taj isti fakat potvrđuje i drugu, dosta prikrivenu, stvar. Naime, vodeće zemlje evropskog Zapada gurale su Tursku na put očuvanja sistema vladavine, onakvog kakav je bio, težeći, doduše, da se u njemu izvedu neke palijativne transformacije, koje bi samo otklonile opasnost da se agrarni nemiri pretvore u političke, što bi najteže pogođene balkanske zemlje moglo da baci direktno u naručje Rusiji.
Od svih evropskih vladara Nikolaj I je najrealnije procjenjivao da je blizu neposredni krah Otomanskog carstva. Njegov ministar inostranih poslova Neseljrode nije dijelio takvo mišljenje. On je smatrao da Evropa to ne bi dozvolila ni po koju cijenu, iz prostog straha da Rusija potpuno zagospodari moreuzima.
Pokušaji dva velika otomanska državnika: Fuad-paše i Ali-paše da jednom istrošenom državnom organizmu, kakva je bila Turska imperija, uliju novu snagu bio je posljednji napor da se povrati barem dio stare slave i sačuva jedna tvorevina koja se iz temelja potresala.
Osjećajući da tok stvari na Istoku ide sve opasnijim smjerom, vodeći državnici evropskog Zapada pokušavaju, već krajem 1849, tj. poslije ugušivanja evropske revolucije, da otomansku vladu upute na put bitnijih reformi, koje bi veliko Otomansko carstvo uputilo na smjer pravedno raspoređenog poreskog sistema, izgradnju odgovarajuće putne mreže u Carstvu, ukinule političke i građanske razlike, ustanovilo besprijekorno funkcionisanje pravosuđa i, najzad, izvršilo preobražaj otomanskih oružanih snaga.

Dolazak Omer-paše Latasa

Dok su zapadnoevropski političari, u prvom redu lord Palmerston, počeli da intenzivnije razrađuju svoje kombinacije kako da istisnu ruski uticaj na Istoku, i Nikolaj I je stvarao svoje planove. Kako se primicala kalendarska sredina XIX stoljeća, kod njega su te ideje bile sve jasnije, dok nijesu poslije pedesetih pretvorene u čvrst plan o tome da bolesnik na Bosforu treba da umre „odmah". U političkim krugovima evropskog Zapada, u prvom redu Londonu, odmah je počelo da se zvoni na uzbunu. Strah da će ruska vojna sila potpuno zagospodariti Istokom počeo je da se pretvara u političku paniku.
Od trenutka kad su Bosna i Hercegovina zahvaćene nemirima muslimanskog plemstva protiv reformskog pokreta sultana Abdul-Medžida, interesovanje zvanične Evrope za prilike na Balkanu pojačavalo se iz dana u dan. Čim je za bosanskog valiju imenovan Hafiz Mehmed-paša, uslijedila je i odluka o naznačenju Omer-paše Latasa za vojnog zapovjednika Bosne i Hercegovine. Njegov je zadatak bio da bez milosti slomi otpor „bosanske aginske oligarhije", da energičnim mjerama vaspostavi autoritet centralne vlasti i da do kraja sprovede „vojnu nizamsku obavezu". Ova zakašnjela mjera reformskog režima trebalo je da označi početak novog razdoblja u istorijskom razvoju ovih dviju provincija Carstva, da „evropeizira" zemljišne odnose u njima, koji su ciklično potresali društveno-ekonomske i političke odnose u objema provincijama. Ma koliko da je ovaj novi duh, koji je počeo da struji iz Carigrada, za slamanje uticaja „Staroturaka", imao i te kako uticaja na dalji razvoj prilika u Bosni i Hercegovini, feudalizam nije mogao biti ukinut, ali mu je pozicija kao sistemu znatno poljuljana.
Koliki je bio uticaj zapadnoevropskih država na reformski pokret u Otomanskom carstvu pedesetih godina pokazali su i neki istaknuti pisci stare ruske istoriografske škole. Ruska se vlada takođe jače angažovala u tome pokretu, koji se snažno razvijao u dvijema provincijama Turske carevine, u prvom redu zbog svojih religioznih i nacionalnih zadaća".
Ubrzo se pokazalo da novi organi otomanske vlasti i novo muslimansko plemstvo u dvijema pokrajinama, umjesto da se staraju kako da olakšaju položaj naroda, čija se poreska moć sistematski smanjivala, nastavili su da idu stopama Staromuslimana, namećući raji nepodnošljive terete, čime se samo nastavljala tradicija nasilja, mita, zloupotreba vlasti, pljačke, pravne nesigurnosti i svih vidova bezakonja. Pokazivalo se da je

uloga omer-paše Latasa malo što izmijenila u društveno-materijalnoj sferi Bosne i Hercegovine.
Sam Omer-paša Latas ulivao je respekt Staroturcima. Njegov obračun sa njima bio je oštar i nepokolebljiv. Ovaj daroviti oficir, nekadašnji pripadnik austrijskih vojnih formacija, Srbin iz Like bio je jedan od najvećih disidenata XIX stoljeća. Ušao je toliko snažno i tako duboko u istoriju Crne Gore da se bez njegovog imena ona ne može detaljnije razjasniti, bez procjene njegove kolosalne uloge za čitave dvije decenije, počev od same sredine XIX stoljeća. On je na neki način i ušao i u život Njegošev, isto kao što je, kasnije, ušao i u životopis knjaza Danila i, još kasnije, u biografiju knjaza Nikole. Njegošev grki život, Omer-paša Latas je još više zagorčao. Vladika je naslućivao i strahovao od toga da se muširova politička sila postepeno ne prenese i na Crnu Goru. Naslućivanja mu nijesu bila bez osnova.

ОМЕР ПАША ЛАТАС

Tako su posljednje dvije godine Njegoševa života proticale u znaku burnih događaja na Balkanu. Njihov nagovještaj je, van sumnje, bio dolazak mušira Omer-paše u Sarajevo. Genijalni prozaist Ivo Andrić to je na nenadmašan način istakao u nezavršenom istoimenom romanu. On je jezikom velike proze događaje u Bosni i Hercegovini uzdigao do najveće umjetničke mjere i maksimalne literarno-stvaralačke apstrakcije.

Njegoševa bolest

Narod ima čudesnu intuiciju da na vrijeme osjeti opasnost, pogotovo onu koja može da mu ugrozi egzistenciju. Crnogorski narod je to osjetio odmah po dolasku carskog mušira u Bosnu i Hercegovinu. Ali briga o tome kod Crnogoraca nije mogla da se mjeri s onom koju su izazvale sigurne vijesti da se njihov vladar ozbiljno razbolio. Narod je predosjetio da je vladičina bolest opaka i teška.
Da vladika nije bio čovjek čvrstog tjelesnog sastava - svakome je bilo jasno ko je uopšte imao priliku da se češće s njim susreće ili da prati njegovo životno i državničko kretanje. Ali, sve do 1849. niko u zemlji nije imao razloga da posumnja da je stanje njegovog zdravlja odjedanput postalo beznadežno. A te godine, polovinom decembra (1849), vladiku je prinudio napad opake bolesti da od okružnog poglavara u Kotoru Ivačića zatraži pomoć kotorskog ljekara, dr Goldžija. Na tu molbu, Goldži je odmah otputovao na Cetinje i prvi put konstatovao da crnogorski vladar pati od teške plućne bolesti. Kotorski ljekar je i po drugi put izašao na Cetinje da se nađe vladici na pomoći, a glas o bolesti zemaljskog gospodara raširio se po čitavoj Crnoj Gori. Počeli su o tome da se raznose razni glasovi, obilježeni brigom i strahovanjem, pa i onda kad su se pronosile vijesti da je vladika „ozdravio", kako su to javljali Vuk Popović i Vuk Vrčević Vuku Stefanoviću Karadžiću početkom 1850. godine.
Pošto se Njegoševo zdravstveno stanje stalno pogoršavalo, njegov nekadašnji učitelj njemačkog jezika Filip Vuković se obratio u februaru 1850. molbom dr Goldžiju da se postara kako bi se u Kotoru pronašao stan za vladiku, jer je namjeravao da u gradu pod Lovćenom provede izvjesno vrijeme. Austrijski ljekar je odmah odgovorio na Vukovićevo pismo, ističući da je to teško pronaći u uslovima „izvanrednog stanja", izazvanog prisustvom velikog broja vojnika i oficira u gradu. Zbog toga se sam vladika početkom marta (3. III 1850) obratio Goldžiju. To je austrijskog ljekara natjeralo da preporuči vladici da u slučaju da krene za Kotor izabere put preko Brajića i da, po mogućnosti, napravi odmor u Budvi, odakle bi drugi dan nastavio putovanje za Kotor. Dok je tekla prepiska između vladike i ljekara Goldžija, Njegoševo stanje zdravlja se ubrzano pogoršavalo. Ono je dobilo alarmantan vid onoga trenutka kad je prilikom igranja na bilijaru, u Biljardi, počeo da „baca krv". Više se nije moglo čekati, pa je vladika početkom aprila krenuo za Kotor.

Vladika traži lijeka

Vladika je prispio u Kotor 4. IV 1850. sljedeći dan javio ruskom konzulu da „veoma strada od prsih" i da mu je promjena mjesta boravka olakšala zdravstvene tegobe. Za to vrijeme austrijski ljekari Vićeco Goldži i Petar Marinković, Višanin porijeklom, izvršili su zajednički pregled crnogorskog vladara i ustanovili da boluje od ozbiljne grudne bolesti. Vlasti Monarhije u Kotoru odmah su o tome obavijestile ministra unutrašnjih poslova Baha.
Njegoš je ostao u Kotoru dvadesetak dana, a već 25.IV prešao je u Prčanj. To je bilo njegovo omiljeno boravište, gdje se svojevremeno odmarao i učio plivanje. Vjerovatno mu tada nije padalo na um da će ga zdravlje prinuditi da baš tu sačini i svoj testament, 20. V / 1. VI 1850. U „Srpskim Novinama" (27. IV 1850) tada se pojavljuju i vijesti pune nade da vladici, ipak, predstoji ozdravljenje. Ne može se na osnovu datih izvora reći da je vladika bio siguran u ozdravljenje, ali ga je želja za životom gonila na to da čuje što više iskusnih ljekara o tome kakvog je karaktera njegova bolest i da li, zaista, ima izgleda da se njeno dalje napredovanje zaustavi. Razmišljanja o tome natjerala su ga da pođe do Italije, da vidi da li će njen blagi klimat podstaći njegov fizički oporavak i da tamo od iskusnih ljekara čuje šta mu dalje valja činiti. To ga je i natjeralo da 8.VI 1850., iz Kotora parabrodom krene za Italiju.

Predaja testamenta Gagiću

Istog dana (tj. 8.VI 1850) Njegoš je prispio u dubrovačku luku. U luci se nije iskrcao, već je poslao svoj zapečaćeni testament na čuvanje ruskom vicekonzulu Jeremiji Gagiću. Istim parabrodom nastavio je putovanje za Zadar. Vladika zbog lošeg zdravstvenog stanja nije želio da napušta brod. To je dalo povod predstavniku predsjedništva u Zadru, baronu Blažu fon Getaldiju, i đeneralu Kurijafskom da crnogorskog vladara posjete na brodu i da, tom prilikom, zapaze da njega pritiska smrtonosna bolest. Sljedeći dan brod je napustio zadarsku luku, a u Njegoševu čast na pristanu je svirao orkestar austrijskog pješadijskog puka.
O ovom vladičinom boravku u Italiji ne zna se mnogo. Pouzdano je samo ustanovljeno da su mu italijanski i tršćanski ljekari savjetovali da se povrati u rodni kraj i da tamo potraži mogućnost za oporavak.
Za vrijeme boravka u Trstu 1850. vladika je predao Andriji Stojkoviću rukopis Šćepana Malog. To je djelo bilo napisano još 1847. godine, odmah po Njegoševom povratku iz Beča.
U predgovoru za ovo djelo Njegoš je saopštio da je ono napisano "u ljeto još 1847", što znači da je pisano na Cetinju, u vrijeme kad se njegova zemlja nalazila na teškom iskušenju. U potonjoj rečenici predgovora se kaže da se poema "na svijet daje u Trstu na Spasov dan 1850". A tek iduće godine djelo je štampan o u "pečatnji braće Župana u Zagrebu." Na poleđini naslovne strane vladičinog spjeva date su tri stiha, štampana ćirilicom i latinicom:
"Ne pita se ko se kako krsti, No čija mu krvca grije prsi, Čije l' ga je zadojilo mlijeko?"

Završni dio trilogije

Za razliku od druga dva djela svoje velike trilogije (Luča mikrokozma, Gorski vijenac), za ovo je u predgovoru autor saopštio najznačajnije činjenice, koje bitno olakšavaju književno-istorijske analize svim proučavaocima njegovog poetskog nasleđa.
Iz samog predgovora se vidi da se vladika poodavno zanosio mišlju da nešto napiše o Šćepanu Malom, "zbog važnosti događaja i zbog čudnovatosti Šćepanove". I tek kad je početkom 1847. doputovao u Mletke pružila mu se prilika, blagodareći ljubaznosti direktora letačkog arhiva i starog čuvara arhive, da dobije prepise svih izvještaja kotorskog izvanrednog providura, Paskvala Cigonije, mletačkog baila u Carigradu Justinijanija, kao i mletačkog vicekonzula u Skadru Duoda o ovom čudnom crnogorskom vladaru. Iako vladika Šćepana dosljedno tretira za "lažu i skitnicu", ne osporava istorijsku činjenicu da je "znamenitu epohu u Crnoj Gori i u okolini učinio imenujući se ruskijem carem."
Djelo mnogo podsjeća na Gorski vijenac i po formi i po sadržini. Kao i Gorski vijenac, spjev o Šćepanu Malom ima dramski oblik i u njemu autor, takođe homerovskim metodama poetskog razmišljanja, saopštava svoj pogled i na svijet i na poziciju Crne Gore u velikom antiosmanskom pokretu, koji je iz temelja sedamdesetih godina XVIII stoljeća potresao nekad moćno trokontinentalno carstvo. Kao i u Gorskom vijencu, i u Šćepanu Malom ima dosta tonova antiturske isključivosti, što čitaocu, oslobođenom vremena i prostora, može da zasmeta. Ali, onome ko nešto potpunije poznaje vladičinu prepisku iz godine kad je stvarao ovo djelo, lako će pasti u oči da u jednom pismu austrijskom vicekonzulu u Skadru, pisanom krajem jula i početkom avgusta 1847. godine otvoreno kaže: „U ovijema intrigama, ... može se vidjeti... zloba duše hijenske sa kojom su Turci mlijekom maternjim zadojeni i prvenstvovali svagda pred najzlobnijema varvarima koji su se do danas na svijet pokazali", čime se, makar djelimično, daje objašnjenje vladičinog antiturcizma. I pored toga, lako je zapaziti da je Šćepan Mali značajno književno djelo izašlo iz pera velikog pjesnika Gorskog vijenca. I u ovom spjevu čitalac se često susreće sa stihovima i strofama najvećeg poetskog dometa.

Povratak iz Italije

Na svom relativno kratkom putovanju po Italiji, vladika je uspješno okončao samo jedan posao - ostavio je rukopis Šćepana Malog tršćanskom trgovcu Stojkoviću da ga preda u neku od knjigopečatnji. Sve ostale zamisli koje su ga i podstakle na relativno dalek put donijele su mu nove brige. Jer, italijanski i tršćanski ljekari su samo potvrdili nalaze kotorskih ljekara, dr Goldžija i dr Marinkovića. Zna se posigurno da je dr Marinković, porijeklom Hrvat sa Visa, bio iskusan ljekar i nije se varao u dijagnozi vladičine bolesti.
Brz povratak vladičin s puta po Italiji iznenadio je njegove poštovaoce i prijatelje. A vladika se jednim austrijskim ratnim brodom vratio u Kotor 4. VII 1850, a sljedeći je dan, ne časeći ni časa, otputovao na Cetinje, vjerujući da će mu vazduh rodnog kraja olakšati tegobe. Vladika je ubrzo (26. VI / 8. VII 1850) obavijestio o svom povratku ruskog konzula Jeremiju Gagića, nadajući se da će mu na Cetinju doći do „poboljšanja zdravlja", iako se tada osjećao dosta „slabo". A vladika se tada ponašao u duhu one istine, saopštene u testamentu, da je čovjek smrtan i da mora umrijeti. Teške su ga misli pritiskale, pa je žurio, koliko je mogao, da rastereti svoju dušu i ponekome saopšti barem dio svojih preteških briga. Prva mu je bila da se obrati srpskom političaru, koji nikad nije mislio dobro Crnoj Gori, koji je uvijek želio da je osami i inkorporira u svoj srpski etnički, narodni i nacionalni korpus - Iliji Garašaninu, čiju politiku vladika nije mogao

svestranije i kritičkije da procijeni, čak ni do mjere kako je to uradio njegov prethodnik, vladika Petar I prema knjazu Milošu. Nošen velikom zabludom u odnosu na nacionalno-političke koncepcije Ilije Garašanina, Njegoš mu se obratio 5/17. VI 1850. zanimljivim pismom, obavijestivši ga istovremeno da je lošeg zdravlja, vjerujući u to da će, čim se oporavi, ponovo krenuti u neku od evropskih zemalja, da potraži lijek za svoje narušeno zdravlje. U pismu vladika govori i o svojoj najvećoj političkoj zabludi, o „srpskoj stvari", vjerujući da i Garašanin misli kao i on, mada su se u tom pogledu suštinski razlikovali. Pošto mu je saopštio da ga je *„umorila ova krvava i burna katedra na kojoj sam se popeo evo 20 godina. Svaki je smrtan i mora umrijeti. Meni ni s čega sada žao ne bi bilo da što nijesam neki napredak u cijelome narodu našem vidio i što mi se nije dalo da na neki način osnovu ustvrdim vnuternemu upravljeniju crnogorskomu, te se bojim e bi se poslije mene sve one nesreće povratile u Crnoj Gori, koje su prijed mene bile, te bi ostao u vječnu nevolju ovaj narodac mali, neobrazovan, no vojinstveni i silni duhom i srcem".*
Njegoš je, inače, bio opčinjen Garašaninom.

Njegoš i Garašanin

Iz okolnosti u kojima je djelovao, Njegoš nije bio u stanju da pronikne u suštinu politike Ilije Garašanina, već je prosto postao opsjednut njegovom nacionalističkom retorikom. Neki Garašaninovi izaslanici, poput Matije Bana, još su više produbljivali vladičine iluzije. Znajući šta vladika sve znači i predstavlja u oslobodilačkim krugovima po pojedinim jugoslovenskim zemljama, Garašanin i njegovi izaslanici su se starali da vladici ne pruže mogućnost da u jugoslovenskoj orijentaciji Ilije Garašinina uoči ideju o Velikoj Srbiji, što je samom jugoslovenstvu zadavalo smrtni udarac.
Ubrzo poslije relativnog poboljšanja zdravlja, vladika se obratio i svom starom ljekaru i prijatelju Petru Marinkoviću, obavjestivši ga o rezultatu dotadašnjeg liječenja, uz napomenu da je za čitavo vrijeme i „o smrti pomišljao". Vladika je napominjao Marinkoviću da mu takve misli nijesu ni malo „škodile". Izražavajući u ovom pismu i neke dualističke filozofske poglede, koje je svojedobno razrađivao i u nekim svojim literarnim ostvarenjima, vladika je obavijestio Marinkovića da je do tada imao priliku da čuje razne savjete i mišljenja o karakteru bolesti. Njegoš je te savjete sve redom s pažnjom želio da sasluša, ničiji savjet nije želio da odbije, ponašao se slično utopljeniku koji se i za slamu hvata. I pored toga, njegovo ponašanje imalo je vrlo naglašenu hrabru, vitešku dostojanstvenost, što ga je kratakteristalo do potonje ure.

Poboljšanje zdravstvenog stanja

Krajem avgusta 1850. austrijski podmaršal Vilhelm fon Rajhe javio je ministru Bahu da je dobio pouzdana obavještenja da se crogorskom vladaru zdravlje svakim danom poboljšava. A sam vladika je 10/22. VIII iste godine obavijestio svog prijatelja dr Marinkovića da se „dobro popravio". Takve vijesti, pune nade u vladičino ozdravljenje, prenosile su i austrijske vlasti i beogradske novine („Srpske Novine", 24. VIII / 5. 6. IX 1850). Takve vijesti su pristizale u bokokotorska i dalmatinska središta i tokom septembra. Za to vrijeme iz Beča su stalno pristizala službena pisma puna interesovanja o stanju zdravlja crnogorskog gospodara. A već krajem oktobra (17. 29. X 1850) objavile su Srpske Novine i vijest da je gospodar crnogorski „Bogu hvala sasvim ozdravio". To je isto javio i dalmatinski Osservatore Dalmato (30. X 1850). To je prinudilo Guberijalno predsjedništvo u Zadru da na samom kraju oktobra obavijesti ministra Baha da se vladičino zdravlje poboljšalo.
Nije prošlo mnogo vremena poslije ovih ohrabrujućih obavještenja, a okružnom poglavaru u Kotoru Rešetaru prispjela je vijest od povjerljive osobe iz Crne Gore da je Njegoš poslao pouzdanu osobu da mu pronađe stan u Kotoru, budući da se spremao da redovniom parobrodom produži putovanje za Trst. Isto tako, Rešetaru je kazano da crnogorski vladar ima namjeru da buduću zimu provede u blagom klimatu Venecije, ili nekgo drugog italijanskog grada. Sve su se ove vijesti potvrdile kao tačne: vladika je došao u Kotor 12. XI 1850, tu se zadržao nekoliko dana i 17. XI krenuo za Zadar, gdje je prispio 20. XI, ali sa broda nije silazio zbog nepovoljnog vremena, te su mu stoga prvaci Guberijalnog predsjedništva, na čelu sa baronom Getaldijem, došli na brod u posjetu. Tom prilikom je Getaldi mogao da zapazi da se vladičino zdravlje „znatno poboljšalo".

Boravak u Trstu

Iz Zadra je Njegoš otputovao za Trst. Tu se sastao sa Julijem Radišićem i Đorđem Stratimirovićem. Oni su mu savjetovali da odmah krene ne za Veneciju, već za Beč, i da se tamo poveže sa dr Škodom, poznatim stručnjakom za grudne bolesti, istaknutim profesorom Bečkog univerziteta. Vladika je, kao što se pretpostavljalo, prihvatio njihov savjet.
Radišićeva i Stratimirovićeva preporuka su mu došle kao poručene, jer je, pored konsultacija sa dr Škodom, u prijestonici Monarhije želio da štampa svoje pripremljene pjesme Kula Đurišića i Čardak Aleksića, do kojih mu je posebno bilo stalo. Iz Trsta je vladika uputio 11/23. XI 1850. zanimljivo pismo Iliji Garašaninu. To pismo otkriva, i to dosta direktno, razloge nekih iluzija vladara crnogorskog. Vjerovatno je vladici bilo doprlo do ušiju obavještenje o antigarašinovskim koncepcijama što su se širile po nekim kulturno-političkim centrima u jugoslovenskim zemljama, pa je stoga želio da mu iskaže solidarnost.

Putovanje u Italiju

Zbog toga mu je i saopštio: „Vi ste najveći prijatelj srpskoga naroda, a drugo je sve trice i kučine". Vladika je pismo završio obavještenjem da „od prsi strada", stoga je i odlučio da napusti rodni kraj i „naš strogi klimat" i da želi „prezimovati u italijanskom blagom klimatu".
Njegoš se u Trstu nije zadržao dugo. Otputovao je za Beč, gdje je prispio 29. XI 1850, a smjestio se u hotelu kod „Rimskog imperatora". Tu se susrio sa dr Škodom. Ovaj mu je savjetovao da u Italiji provede zimu. Ovaj savjet glasovitog profesora vladika je prihvatio i već 15. XII 1850. odlazi za Trst, gdje je prispio 18. XII 1850. i bez zadržavanja nastavio putovanje za Napulj. Na putu za Napulj zadržao se u Veneciji, odakle se 25. XII 1850. javio Vuku Stefanoviću Karadžiću, ističući mu misao da je, „što je bliže ekvatora" njegovo raspoloženje bolje, i, kako navodi, „sa zdravljem sam dosta dobro". Njegoš je u Mlecima ostao u hotelu „Imperatore d'

Austria", na samom Velikom kanalu. U pismu Karadžiću Njegoš je ocrtao prijestonicu nekadašnje Sinjorije na izuzetno literaran način, upoređujui svoju „kvartiru" sa Šenbrunskim dvorcem.

S Ljubomirom Nenadovićem

ЉУБОМИР НЕНАДОВИЋ

Na putu za Napulj Njegoša su pratili serdar cucki Andrija Perović i Đuko Sredanović, „upravitelj dvora vladičina", kao i vladičin perjanik Vukale. Vladičina rezidencija u Napulju imala je pogled na more i bila je prostrana, a u jednoj od soba nalazila se i priručna biblioteka. Vladika nije mogao zamisliti svoj boravak u prostorijama bez knjiga. Tu ga je i posjetio istaknuti srpski pisac Ljubomir Nenadović, autor koji je u svojim Pismima iz Italije ostavio toliko značajnih podataka o vladaru crnogorskom i velikom piscu. Bez tih podataka životopis crnogorskog pjesnika i državnika bio bi mnogo siromašniji. Nenadović se brzo sprijateljio s Njegošem. Pored dosta saopštenih važnih detalja iz vladičina života, Nenadović je donio i jedan posebno interesantan. Naime, kazao je da je vladika u toku te zime radio na opisivanju Crne Gore i njene istorije na francuskom jeziku i da mu je u tome pružao pomoć italijanski advokat Đuzepe Kaza, kome je vladika, kako Nenadović napominje, diktirao tekst. Da li je taj vladičin rukopis Istorije Crne Gore na francuskom jeziku uopšte okončan i da li ga je Đuzepe Kaza, ili vladika, svejedno, uputio Belanžeu-veliko je pitanje! Njegoš tada nije imao duhovne snage za takav napor. Uostalom, on je to i pred Nenadovićem saopštio, kad je jednom posjetiocu trebalo da napiše makar jedan stih na nekoj ponuđenoj fotografiji. Postoje autori koji tvrde da je vladika diktirao samo dva teksta iz istorije Crne Gore-jedan Ozereckovskom, a drugi Čevkinu. Ne može se odbaciti podatak o tome da nije pokušao da nešto izdiktira o povijesti crnogorskoj i Đuzepeu Kazi, ali, vjerovatno, taj posao nije okončan.
Nenadović, takođe, saopštava da su vladiku u Napulju posjetile mnoge važne ličnosti i da su bile zadivljene njegovom pojavom.
Petar II Petrović Njegoš je s Nenadovićem vodio razgovore, uglavnom o položaju srpskog naroda. U razgovorima s jednim Englezom, koji ga je tada posjetio u Napulju, vladika je, kako Nenadović saopštava, umjesto da napiše nekoliko stihova na poklonjenoj svojoj fotografiji, rekao da samo vidi „pred sobom grobnu ploču, na kojoj stoji napisano". „ovdje leži vladika crnogorski , umro je, a nije dočekao da vidi spasenje svojega naroda".

Pisma iz Italije

Vladika se u Napulju upoznao i sa američkim viceadmiralom, komandantom ratnog broda „Nezavisnost". Impresioniran pojavom crnogorskog vladara, američki viceadmiral ga je pozvao da mu učini posjetu na ratnoj lađi. Vladika je, zajedno sa Nenadovićem, pošao u posjetu, dočekan na način kako to i dolikuje predstavnicima ratne mornarice jedne velike države. Prilikom ispraćaja sa lađe, po naredbi viceadmirala, ispaljeno je dvadeset i jedan topovski pucanj, kako je to uobičajeno kad se ispraćaju gosti kakav je bio vladar crnogorski. Nenadović taj fakat ističe tako kako bi to uradio svaki dobronamjeran pisac. Zaista, postupak američkog viceadmirala, komandanta ratnog broda „Nezavisnost" u napuljskoj luci 1851. može se uporediti samo s onim počastima koje je crnogorskom vladaru priredio Nikolaj I 1834. i 1837. godine u Petrogradu.
Krajem januara 1851. Njegoš je iz Napulja uputio dosad, mnogo puta komentarisano i estetski analizirano,

pismo Dimitriju Vladisavljeviću, u kome je snažnom, njegoševskom riječju data slika Italije, njenih ljepota i istorijskog značenja za italijanski narod i čovječanstvo. U tom pismu vladika veli: „Da! zbilja lijepa je Italija. Nad njom se blagosloveno, lijepo i blagodatno nebo širi i smije, u njoj je jogunasta priroda u svojoj divoti, i u svojoj prelesti vječno okrunjena i vesela; zemlja klasičeska, kolijevka veličija rimskoga. Ah, Rim! Veličanstveni Rim! Te razvaline velikoga Rima! Kad čovjek u njemu dođe, ne znade ali ga udivljenije potpiri u više ushićenje, ali mu žalost više dušu gasi i opečali nad grobnicom veličija svjetskoga". Ovaj opis Italije spada u red estetski najsnažnijih putopisnih tekstova u evropskoj literaturi.
Iz pisma se vidi da je Njegoš ostao šest dana u Rimu, ili, kako sam kaže: „Šest danah sam trčao po Rimu". „Na vrhu svega rečenoga materijala stoji mi Koloseo i hram Svetoga Petra, i više svega mi stoji i sjaje kartina Rafaelova Preobraženije". A kakav je opis Napulja sadržan u istom vladičinom pismu?!
Vladika nije mogao odoljeti svojoj znatiželji da se ne popne na Vezuv. Nenadović je dao opis vladičinog puta do vrha te zanimljive i značajne istorijsko-geografske tačke Italije i drevne Rimske imperije. Veliki crnogorski državnik, a još veći pjesnik, nije mogao odoljeti da ne oglasi svoj izlazak na vrh planine pucnjima iz dvije kubure svog pratioca.
U pismu Vladisavljeviću Njegoš je iskazao i sumnju u sav reformski pokret u Otomanskoj imperiji, vezan ovoga puta za misiju Omer-paše Latasa. On se vrlo kritički odnosio prema pisanju evropske štampe: „O Bosni i o njenom preobrazovanju, ali ja malo što od svega toga vjerujem, jerbo znadem Tursku i tursku volju k preobrazovanju". Kod velikog pjesnika, sve moguće ljudske osobine dosežu vrhunsku mjeru! I mržnja je kod njega velika! Ona ponekad nije dopuštala da izrekne sud koji bi odgovarao veličini njegova duha.

Značajni podaci

Iako Nenadović daje zanimljiva i pokatkad veoma značajna saopštenja o vladici na dosta prefinjen i izrazito literaran način, većina datih podataka mora se uzeti kao siguran empirijski materijal za životopis Njegošev. Bez tih podataka vladičina bi biografija bila nepotpuna. Tako se mora prihvatiti i podatak o razgovoru, vođenom između vladike i Nenadovića, o Omer-pašinoj misiji u Bosni i Hercegovini, a posebno podatak o ubistvu Ali-paše Stočevića, nekadašnjeg vladičinog ljutog protivnika i saradnika, ratnog suparnika i „pobratima". Vladika je imao puno razloga da zažali za Alipašom i da njegovu smrt poveže s mogućom opasnošću za Crnu Goru. Tada je vladika izrekao onu poznatu kletvu Omer-paši: da se sretne na Strašnom sudu, oči u oči, s Milošem Obilićem. Uzdižući do nivoa mita datu istorijsku situaciju na Balkanu, vladika je izražavao na mitološki način mogućnost susreta Miloša Obilića i Omer-paše Latasa, nadajući se da bi takav susret na „strašnome sudu" možda probudio nekadašnju narodnu i etničku svijest kod otomanskog mušira. Strahovanje za sudbinu Crne Gore i za opstanak crnogorskog naroda pritiskalo je vladičinu dušu i svijest do granica izdržljivosti za sve vrijeme dok je boravio u Napulju. To se vidi iz pisma koje je iz Napulja posalo ruskom konzulu Gagiću.
Za sve vrijeme vladičinog boravka u Italiji širile su se vijesti po nekim jugoslovenskim zemljama da se vladičino zdravlje znatno poboljšalo, da postoji nada u ozdravljenje. Možda je na širenje takvih glasova uticalo to što se znalo da je crnogorski vladar obilazio kulturno-istorijske i turističke centre Italije. A na Cetinju se čulo i da se vladika priprema da ponovo posjeti Beč i da ima namjeru da pođe i za Petrograd. Narod je vjerovao u vladičinu snagu i nije želio da pada u crne slutnje.
U maju 1851. Njegoš je napustio Napulj i krenuo za Trst, gdje je prispio 16. V 1851. U velikoj luci sjevernog Jadrana zdravlje mu se ponovo pogoršalo, možda i zbog napornog putovanja po Italiji. To ga je natjeralo da se u Trstu zadrži svega nekoliko dana.

Boravak u Beču

Iz Trsta je krenuo za Beč, gdje je stigao 23. V 1851. i nastanio se u hotelu „Gasthof im golden Lamp". Kako se da zaključiti iz Uspomena đenerala Đorđa Stratimirovića, vladika je odmah pozvao dr Škodu da se posavjetuje s njim o daljem liječenju. Zdravlje mu se bilo još više pogoršalo. Glasoviti profesor grudnih bolesti mogao je tom prilikom samo da konstatuje da se tuberkulozni proces proširio na oba plućna krila i da se ubrzano širi. Zbog toga je preporučio vladici da se odmah preseli iz centra grada u Hacing. Tu ga je posjetio i poznati italijanski arheolog Franćesko Karara, inače njegov poznanik od ranije. Karara je mogao da konstatuje velike promjene kod vladike. Crnogorski poeta i državnik mu je odavao utisak „teškog bolesnika". Briga koja je vladiku pritiskala kao mora pred sam kraj života bila je neizvjesnost: da li će ruska vlada i ruski imperator obnoviti naredne (1852) godine odluku o produženju finansijske subvencije Crnoj Gori u iznosu od 80.000 rubalja u asignacijama. Zbog toga je vladika stupio u kontakt s ruskim ambasadorom u Beču Mejendorom i od njega zatražio da izdejstvuje dozvolu od carske vlade za njegov odlazak u rusku prijestonicu, kako bi se o tome dogovorio u neposrednom razgovoru s najodgovornijim ličnostima u carskoj vladi i kako bi po treći put stupio u kontakt sa svojim pokroviteljem - imperatorom Nikolajem I. Mejendorf se zaista zauzeo da se u Petrograd što prije uputi depeša o vladičinom zahtjevu, na koju je ubrzo i prispio odgovor, što je, navodno, trebalo da zadovolji crnogorskog vladara. Naime, imperator i carska vlada su donijeli odluku da se godišnja subvencija produži i za narednih pet godina. Vladici je Mejendorf odmah saopštio odluku, računajući da će to biti dovoljan razlog da se dalje ne zanosi željom da sa takvim zdravljem putuje za Petrograd. Iako vladika nije potcjenjivao značaj carske odluke o produženju finansijske subvencije, nije bio zadovoljan odgovorom. On nije mogao da shvati preporuku iz Petrograda da se vrati u domovinu. Želio je da se po svaku cijenu još jedanput vidi s ruskim vladarem, kao da je bio opsjednut uvjerenjem da će mu taj susret povratiti zdravlje.
Ruskoj diplomatiji je, odista, teško bilo i dati saglasnost da se jedan teški bolesnik upućuje na tako dalek put, da bi se susrio s vladarem njihove imperije, koji mu nije mogao pomoći ništa više od onoga što je učinio donošenjem odluke o zadržavanju crnogorske države na budžetu ruske državne blagajne. U neposrednim kontaktima ruski diplomati u Beču su i morali osjetiti da je, i pored takve odluke, vladika ostao nezadovoljan. A kad je tih dana crnogorski vladar obaviješten da Nikolaj I dolazi u Olmuc na pregovore s austrijskim vladarem, sastavio je istorijsko pismo upućeno ruskom predstavniku u Beču, u kome ga je zamolio da „upita da li bi mogao iskoristiti prisustvo uzvišenog gospodara u Olmucu da izrazim svoje veliko poštovanje njegovom carskom veličanstvu", dodavši da njegova želja i predloženi korak **„nemaju drugog cilja do da**

iskaže svoju zahvalnost za dobročinstva koja crnogorski narod duguje caru". Ubrzo je iz Petrograda prispio negativan odgovor i na ovaj vladičin zahtjev. U njemu je preporučeno da se saopšti crnogorskom vladaru da ne postoje povoljni uslovi da u Olmucu ruski imperator primi vladiku. Kako su ovaj odgovor ruski predstavnici u Beču saopštili crnogorskom vladaru, ne vidi se iz datih materijala. Mora se pretpostaviti da je vladika ostao razočaran.

Smrt vladike Rada

Zna se da je bolesni vladika nekoliko puta razgovarao sa dr Škodom. Isto tako, zna se da je dr Škoda već u maju 1951. konstatovao da se vladičina bolest tako rapidno razvila da crnogorskom vladaru lijeka nema. Ali, da li je takav zaključak dr Škoda neposredno saopštio vladici to zaista nije ustanovljeno. Prije bi se reklo da mu tako drastično nije saopštio svoje mišljenje.
Kad se o svim stvarima vezanim za njegov posljednji boravak u prijestonici Monarhije duboko razmislio, vladika je ocijenio da više nema razloga da se tu zadržava, pa je donio odluku a se povrati u Crnu Goru. Tada vjerovatno nije ni naslućivao da su na Cetinje prispjeli glasovi o stanju njegovog zdravlja. I, zaista, Praviteljstvujušči senat je bio do podrobnosti obaviješten o tome. Uostalom, to tada nije ni bilo teško saznati. Senat je, u stvari, izglasao odluku da se u Beč odmah upute Vido Bošković i Dimitrije Milaković da budu zemaljskom gospodaru na pomoći na putu od Beča do Cetinja. Dvojica crnogorskih izaslanika su se 15. VII ukrcali na parobrod u Kotoru i uputili se preko Zadra i Trsta za prijestonicu Monarhije.
Krajem avgusta 1851. (19. VIII) Njegoš je sa svojom pratnjom prispio u Zadar. Pošto nije želio da napusti brod, u posjetu mu je došao dalmatinski guverner Getaldi a po podacima što ih je odmah poslije tog susreta sa crnogorskim vladarem poslao nadležnim vlastima, Njegoš je izgledao fizički loše. Crnogorski vladar je, po Getaldijevom saopštnju, iskazivao nadu da će mu poći za rukom da se u rodnom kraju oporavi, da će ponovo uzeti vlast u ruke, a ako mu se zdravlje pogorša ponovo će se vratiti u Italiju, da tamo potraži lijeka. Već 20. VIII 1851. Njegoš napušta Zadar i kreće za Kotor, gdje pristiže sljedeći dan (21. VIII 1851), dočekan od zvaničnih lokalnih organa vlasti, na čelu s Pavlom Rešetarom. Poslije kraćeg zadržavanja u Kotoru, Njegoš 23. VIII 1851. odlazi na Cetinje.

Tužna svečanost na Cetinju

Odmah po dolasku na Cetinje vladičino zdravlje se pogoršalo. Bolesnik je teško podnosio hladnoću, pa je zatražio da mu se pripremi jedna kuća u Riječkoj nahiji, pa ako mu tamo ne bi odgovaralo, želio je da se prebaci negdje na morsku obalu. Krajem septembra, Njegoš je potpuno izgubio nadu u bilo kakvu mogućnost za ozdravljenje. Tih dana uputio je pismo Aleksandru Bajoviću u Trst i od njega zahtijevao da 1.500 funti sterlinga, što su se nalazile kod njega, uruči Lazaru Prorokoviću. Vladika je osjetio da se primakao kraj njegovom životu, pa je počeo da se žali ličnostima s kojima je, po vlastitoj ocjeni, bio dužan da održava vezu: Karlu Vasilijeviču Neseljrodeu, Jeremiji Gagiću i Vuku Stefanoviću Karadžiću. Vuku saopštava da mora biti kratak u pismu, jer „kad tijelo strada i stenje, duša se vije po olujama".
Pred kraj oktobra borio se sa smrću. Pokušavao je da se iščupa iz njenih čeljusti, ali bez izgleda na uspjeh. Na kraju je donio odluku da ponovo otputuje u Kotor. Za tu svrhu bila je pripremljena i specijalna nosiljka, ali je sve to bilo uzaludno 19 / 31. X 1851. u 10 sati ujutro vladika je umro, tačno dvadeset i jednu godinu po stupanju na čelo Crne Gore.
Na dan Njegoševe smrti počeo je da se na Cetinju okuplja veliki broj žitelja Crne Gore. Vladika je sahranjen treći dan poslije smrti. Vladičini posmrtni ostaci položeni su u grob njegovog strica, Petra I Petrovića Njegoša. Na sahrani je bilo oko 4.000 žitelja, preko 100 sveštenika, a svečanost sahrane mnogo je podsjećala na onu Petra I, s tim što je bila mnogo tužnija.
Svi istaknuti zemaljski prvaci su znali da je vladika ostavio testament, a neki su bili upoznati i s njegovim sadržajem. Uvodni dio vladičinog testamenta ima i vrhunski literarnu vrijednost.

Pjesma životu i smrti

Mnogi istaknuti intelektualci, mislioci, pisci, posebno književni istoričari i teoretičari taj dio vladičinog Testamenta nazivaju „apoteozom" Bogu, stvoritelju svega. Shodno vladičinoj hrišćansko-filozofskoj koncepciji o egzistenciji i praegzistenciji nije se mogao na sažetiji i snažniji način izložiti kosmogonijski koncept jednog misaonog pjesnika ni tako moćno progovoriti o božanskom „veličestvu" i tragičnosti ljudske sudbine, od onoga kako je to Njegoš učinio u svom Testamentu.
Proničući u više zakone vaseljene, svjestan da je „čovjek smrtan i mora umrijeti", s nadom i mirnoćom stupajući prema svetilištu odakle je „prva iskra" „sjekla", Petar II Petrović Njegišo je, bez lažne taštine, bio svjestan svoje veličine: „Hvala ti Gospodi, jer si me na zemlji nad milionima i dušom i tijelom ukrasio". Ovidijevski rečeno, Njegoš je toga dana (ili noći), 20. maja 1850. po starom kalendaru, na Prčanju, izlažući svoje potonje misli, ispjevao pjesmu i životu i smrti!

GLAVA TREĆA

I
PROGLAŠENjE DANILA STANKOVA PETROVIĆA ZA KNjAZA, A CRNE GORE ZA KNjAŽEVINU

Smrt Petra II Petrovića Njegoša odjeknula je bolno i nedaleko. Savremenici su se pitali: šta će biti s Crnom Gorom poslije vladične smrti? Mnogima nije bilo jasno kojim će putem krenuti ova malena ali političko--strateški značajna balkanska zemlja i kakve joj se pružaju mogućnosti za dalji razvoj. Bolje obaviješteni posmatrači su strahovali od toga da li su u njoj stasale snage koje su kadre da nastave smjelu i nezavisnu politiku velikog pjesnika i vladara, ili će je razoriti unutrašnji nemiri i politički sukobi, čiji su se znanci već nagovještavali, čak i za vrijeme vladičina života. A najteža dilema koja je pritiskala prijatelje Crne Gore u pojedinim jugoslovenskim zemljama bila je neizvjesnost da li će mladom Danilu Stankovu Petroviću poći za

rukom da na svojim plećima ponese teret upravljanja jednom zemljom, čije su puteve s teškom mukom već bili jasno trasirali njegova dva velika prethodnika.
Danilo Petrović je rođen u Erakovićima, na Njegušima, 21. V 1826, u domu glasivotog Njegoševog brata od strica, Stanka Stijepova, kao sedmo dijete. Imao je dva brata: Stevana (poginulog na Čelinskom potoku 1836) i Mirka (umrlog 1867). Imao je i četiri sestre (Raku, Joku, Maku i Janu), udate za istaknute crnogorske prvake.

Pokušaj Pera Tomova

Odmah poslije vladičine smrti (18 / 30. X 1751), tačno dvadeset i jednu godinu poslije stupanja Rada Tomova na čelo ove zemlje, obavijestio je prezident Praviteljstvujušćeg senata crnogorskog i brdskog zvaničnog ruskog predstavnika u Dubrovniku o nesreći koja je zadesila crnogorski narod. Sličan izvještaj poslao je i ruskom poslaniku kod vlade Habzburgovaca. Uz vijest je napomenuo da u zemlji vlada mir i red.
Na pismo Pera Petrovića (od 20. X / 1. XI 1851) odgovorio je odmah ruski generalni konzul u Dubrovniku i iskoristio priliku da mu pošalje i original vladičina testamenta, koji se čuvao u arhivi Konzulata, kako bi se po njemu Senat dalje „upravljao", jer je to i vladika tražio, izražavajući svoju posljednju želju.
Ne časeći ni časa, Pero Tomov je zakazao skupštinu narodnih prvaka na Cetinju za 28. X / 9. XI 1851. Osim senatora, na njoj su bili prisutni i drugi narodni prvaci Crne Gore. Svi učesnici su, prije svega, izrazili jednodušnu spremnost da poštuju Njegošev testament i preporuke o održavanju reda i mira u zemlji i na granicama prema ejaletima Skadarskom i Hercegovačkom. Mimo očekivanja, skupština je izglasala i rješenje da se Pero Tomov proglasi za „gospodara" Crne Gore. Oslanjajući se na takvu odluku, novoizabrani „gospodar" je svečano izjavio da će se starati o održavanju reda u nastalim kritičnim trenucima narodne istorije (R. J. Dragićević).
Bilo je očevidno da je Pero Tomov riješio da ne ispuni dosljedno testamentalnu obavezu koju je Senatu i narodu ostavio u amanet preminuli zemaljski vladar. Bilo bi sasvim neopravdano pretpostaviti da Peru Tomovu Petroviću, kao dugogodišnjem prezidentu Senata, nije bilo do detalja poznato koliko je preminuli vladar za punih sedam ili osam godina ulagao posebne duhovne napore da što potpunije obrazuje sinovca - nasljednika i upiti ga u složene radnje upravljanja državom i narodom. Isto tako, mora se pretpostaviti da je Pero Tomov i te kako znao da se zbog vlasti lako proliva krv, pogotovo onda kad neko želi da je na nezakonit način uzme.
Nije Pero Tomov otklonio opasnost za zemlju time što su ga zemaljski prvaci priznali za „knjaza" i „gospodara" Crne Gore, a formalno izjavili da prihvataju Danila za nasljednika Petra II i što su kazali da s radošću očekuju vijest da se upiše na neko od odgovarajućih učilišta u zemlji pokroviteljici. Drama je započela, njen rasplet se očekivao, savjesni zemaljski prvaci počeli su od toga da strahuju! Zanimljivo je kako tako lukav čovjek, kakav je bio Pero Tomov, nije mogao da pretpostavi da će ruska konzularno-diplomatska služba u Beču obavijestiti Danila o opasnim i dramatičnim potezima prezidenta Senata na novembarskoj skupštini (28. X / 9. XI 1851) na Cetinju, kad se poigrao sudbinom Crne Gore.

Reagovanje Danila Petrovića

Odluka novembarske skupštine na Cetinju izazvala je zaprepašćenje ruske diplomatije. Njoj je još za života Petra II bilo poznato da je i Đorđije Savov Petrović, viceprezident Senata, izjavljivao da za nasljednika prijestola više ima uslova Krsto Mašanov Petrović od Danila Stankova. Strahujući od ovakvih rezonovanja, ruski predstavnik kod bečke vlade Mejendorf o tome je obavijestio državnog vicekancelara, znajući koliko ga može zainteresovati tako delikatan fakat iz crnogorskog unutrašnjeg političkog života.
Još za Njegoševe vladavine u Crnoj Gori je počelo da se razmišlja o tome da bi bilo djelotvorno da se promijeni naziv vrhovnog zemaljskog poglvara i da se odvoji crkvena od svjetovne vlasti. Zastupnici ovog mišljenja polazili su od uvjerenja da dinastiji Petrovića prijeti opasnost od biološke ugroženosti zbog stopedesetogodišnje prakse da jedino njoj pripada pravo imenovanja vladika i vladara. Tako je iz biološke reprodukcije ispadala najvitalnija i najsnažniija ličnost ove dinastije. A sam crnogorski oblik vladavine bio je i rijedak u Evropi i, u neku ruku, prestavljao anahronizam, bez obzira na to što je svako znao da je pojam „vladika" u crnogorskom značenju sinonim za pojam vladar, gospodar.
Pošto je Njegoševog nasljednika, Danila Stankova Petrovića u austrijskoj prijestonici zatekla vijest o smrti crnogorskog vladara, zatražio je od ruskog predstavnika vizu za Petrograd, za sebe i svog pratioca Vukovića. Danilo je tada pismeno obavijestio ruskog predstavnika da ga je Njegoš, još u maju 1850, i zvanično naznačio svojim nasljednikom i tu odluku saoštio svim senatorima. U istom pismu Danilo je obavijestio ruskog predstavnika da je punih sedam godina bio specijalni vladičin „pitomac" na Cetinju.
Iznenadna vijest nije tada postakla Danila da razmišlja o povratku na Cetinje jer je, navodno, strahovao da bi to moglo proizvesti „međusobija i raspre". Ubrzo zatim, dobio je i kopiju oporuke Petra II, pa je 11/23 XI 1851. uputio pismo imperatoru Nikolaju I, tražeći od njega da potvrdi Njegošev testament, posebno onaj njegov dio koji se odnosio na nasljednika. Danilo je istovremeno na Cetinje poslao poruku da zemlju treba proglasiti za knjaževinu, ukolko crnogorski narod želi da uđe u zajednicu evorpskih građanskih država.

Danilo - knjaz Crne Gore

Kad su u Petrograd prispjele prve telegramske vijesti o Njegoševoj smrti, ruski ministar inostranih poslova sastavio je specijalni referat (12. 24. X 1851) za imperatora. U njemu su učinjene četiri značajne preporuke:
1. da se Danilo Stankov Petrović prizna za zakonitog nasljednika preminulog vladike;
2. da se obavijesti Praviteljstvujušči senat crnogorski i brdski da će Rusija uzeti u zaštitu i pod pokroviteljstvom novog crnogorskog vladara;
3. da će u Crnu Goru biti upućen zvanični carski izaslanik da pomogne Danilu Stankovu da ostvari na zakonu stečeno pravo;
4. da Danilo Petrović dobije čin arhimandrita u Rusiji, gdje bi se sa njim, takođe, napravili dogovori o daljem "učvršćivanju zakonskog poretka u Crnoj Gori", s tim da ga u vrijeme odsustvovanja iz zemlje zamjenjuje prezident Praviteljstvujušćeg senata. Imperator se saglasio sa preporukama referata grofa Neseljrodea.

Pošto su prihvaćene sugestije državnog kancelara, donesena je i odluka da se što prije obavijesti carski poslanik u Beču da pošalje svog delegata na Cetinje da saopšti carevo mišljenje. Izbor je pao na sekretara carskog poslanstva u Beču, Merčinskog. U uputstvima koja su mu upućena stajalo je da se "takmacima" za vrhovnu vlast u Crnoj Gori saopšti da je: "testamenat pokojnog Vladike bacio odlučujući teg na vagu u korist njegovog sinovca Danila Petrovića". Poštujući Njegoševu volju, ruski imperator je "bez oklijevanja priznao Danila Petrovića za vladara Crne Gore".

Sporna odluka

Carski izaslanik je s imperatorovom preporukom otputovao na Cetinje u pratnji ruskog generalnog konzula Jeremija Gagića. Po njihovom prispjeću na Cetinje, zakazali su sjednicu Senata za 20. XI /2. XII 1851. Na sjednici su bili prisutni svi glavni crnogorski i brdski prvaci. Prilikom zasijedanja donesena je odluka da svi sporovi, ukoliko iskrsnu, oko ispunjavanju testamenta Petra II Petrovića Njegoša moraju biti prepušteni na rješavanje isključivo ruskoj vladi.
Istog dana kad su ruski izaslanici napustili Crnu Goru (21. XI / 2. XII 1851), crnogorski senatori na čelu s prezidentom i u društvu s "duhovnicima, kapetanima, perjanicima, nahijskim i plemenskim prvacima" produžili su zasijedanje i izabrali Pera Tomova Petrovića za "knjaza" Crne Gore i zaključili - "njemu se obričemo" i "zaklinjemo" da ćemo mu "poslušni biti, jer smo uvjereni da će on znati i unaprijed, kao što je do sada više puta, u osustvovanju blaženopočivšeg našeg Vladike, njegovog brata, nas rukovoditi k sreći i napredku". U ovom tekstu je formalno sve kazano tačno, ocijenjeno istorijski realno, ali, i pored toga, nije bilo pravedno. Ovakvim polazištem narušavao se prirodni red stvari, a on se nije smio poremetiti a da se zemlja ne izloži opasnosti od unutrašnjeg oštrog sukoba, težeg od bilo kojeg ranijeg. Kakva se opasnost nad Crnom Gorom tada nadvila - događaji su ubrzo pokazali. Kad je neko opčinjen vlašću i ona mu postane osnovno životno rukovodno načelo, za njega je čak i rizik unutrašnjeg krvoprolića mali razlog da se odustane od borbe za vlast.
Po odobrenju Mejendorfa, Danilo je iz Beča krenuo za Cetinje 23. XI / 5. XII 1851, samo dva dana poslije sjednice na kojoj je Pero Tomov proglašen za "knjaza" Crne Gore. Odlazeći na Cetinje, Danilo nije ni slutio kakve ga sve opasnosti i teškoće očekuju u domovini. Siguran je bio samo u sebe i svoga brata, vojvodu Mirka.
Danilo je, doduše, raspolagao i jednom prednošću kojom se nije mogao poslužiti Pero Tomov - podrškom ruske vlade i ruskog imperatora. A iznad svega imao je i Njegošev testament. Time je njegova pretenzija na vladarsku stolicu imala potpuni unutrašnji i spoljašnji legitimitet.

Kraj razmimoilaženja

Dolazak Danila Stankova na Cetinje mogao je lako da se pretvori u krvoproliće. Što se to nije i dogodilo treba dobrim dijelom zahvaliti Danilovoj izuzetnoj odlučnosti i smjelosti njegovog brata, vojvode Mirka. U tom dramatičnom času važno je bilo i to što su uz Danila neočekivano stali i viceprezident Senata Đorđije Petrović i istaknuti katunski prvak i senator Stevan Perkov Vukotić, kao i Novica Cerović, nesumnjivo jedan od najuticajnijih Crnogoraca.
Kad je osjetio da uz sebe ima najuticajnije senatore, Danilo je otpočeo da preduzima i prve državničke radnje. Kao prvo, riješio je da sav državni kapital, naslijeđen od vladike Petra II, rasporedi ne po preporuci ostavljenoj od svog prethodnika već prevashodno na narodne potrebe: za otvaranje škola, popravku puteva, obnavljanje crkava, ponovno otvaranje štamparije, za pomoć sirotinji i za povećanje plata državnim činovnicima. Narodna skuština od 1/13. I 1853, na kojoj se o ovome raspravljalo, sankcionisala je sve Danilove prijedloge i preporuke i na neki način narodu objelodanila da su opasna razilaženja u državnom vrhu oko Njegoševog nasljedstva okončana, u duhu sugestija dobijenih iz Petrograda, a bez narušavanja osnovne testamentalne želje velikog pokojnika. Odmah poslije toga, prezident Senata je obavijestio ruskog poslanika Mejendorfa da se novoizabrani crnogorski poglavar priprema za put u Petrograd.
Svečano ispraćen sa Cetinja 12. II 1852. Danilo je krenuo za Rusiju, nošen mislima koje su tada imale veliku istorijsku težinu. Dok je još boravio u Beču i pripremao se za odlazak u zemlju pokroviteljicu, na Cetinju je 7/19. III 1852, po prethodnom dogovoru, održana istorijska sjednica Praviteljstvujuščeg senata i ostalih najistaknutijih narodnih prvaka. Na njoj je izglasana istorijska peticija ruskom imperatoru Nikolaju I, čiji je sadržaj prethodno do u tančine bio precizno i jasno formulisan u dugovoru sa nasljednikom. U peticiji je traženo da "duhovna vlast ubuduće bude odvojena od svjetovne, tako da bi jednu vršio vladika, koga bira narod, a drugu Danilo Petrović i njegovi potomci, u pravoj liniji, po redu prvorođenja, sa titulom knjaza". Peticiju je odnijela u Beč specijalna senatska komisija, koju su sačinjavali: Ivo Rakov Radonjić, Krsto Mašanov Petrović, Petar Stevanov Vukotić i Pero Milov Martinović. Zadatak komisije je bio da je lično uruči Danilu. Peticiju su potpisali prezident Praviteljstvujuščeg senata Pero Tomov Petrović, viceprezident Đorđije Savov Petrović, devet senatora, šest arhimandrita i protopopova, trinaest istaknutih serdara i vojvoda i narodni sekretar Lazar Vlahović. U posebnom, sprovodnom pismu, koje je delegacija takođe donijela Danilu, istaknuto je da je "cijeli narod crnogorski na sveopštem zboru koji se skupio na Cetinju još 1. marta", "poslije svakojakije raspoloženija", jednodušno odlučio da crnogorska država bude "mirska" i da postaje "nasljedno knjaževstvo", a Danilo Stankov Petrović "knjaz i svijetli gospodar Crne Gore". Skupština je takođe odlučila da "ostaju u punoj snazi ustav, zakoni i svi običaji, kako je dosad država upravljana bila". Od novoimenovanog crnogorskog vladara traženo je da se, po obavljenom poslu u Petrogradu, što prije povrati u "vjerno naše otačastvo", kako bi se mogao posvetiti poslovima za napredak i "veličanstvo naše slavne Crne Gore". Neka poznija obavještenja vojvode Sima Popovića o ovoj skupštini i o ovom dokumentu saopštena su neprecizno.

Počasti u Petrogradu

Obaviještena o političkim sukobima na Cetinju, ruska carska vlada je prije Danilovog polaska za Petrograd uputila u Crnu Goru svog specijalnog izaslanika, pukovnika Jegora Petroviča Kovaljevskog, starog crnogorskog poznanika, prijatelja i Njegoševog poštovaoca. On je, po nalogu carske vlade, trebalo da ispita

stanje u zemlji i podnese vladi pouzdana obavještenja o tome.
Kovaljevski se u Beču susrio s Danilom, s njim proveo u društvu više od nedjelju dana, trudeći se da što bolje upozna Njegoševog nasljednika. Izvještaji koje je o tome poslao u Petrograd, kao i oni što ih je po povratku u prijestonicu sačinio o stanju u Crnoj Gori, poslužili su carskoj vladi kao osnov za važne odluke o daljoj politici prema crnogorskom vladaru i zemlji na čije se čelo pripremao da stane.
Danilo Perović je s počastima dočekan u Petrogradu. Prvo je bio smješten u stanu inspektora Duhovne akademije, a kad je zvaničnim organima petrogradske vlade postalo jasno da će se imperator saglasiti sa prijedlogom crnogorske skupštine o proglašenju Crne Gore za knjaževinu, naloženo je da se Danilu za smještaj odredi jedan od najpoznatijih prijestoničkih hotela. Prije toga, crnogorski vladar je obišao sve znamenitosti Petrograda. Knjaza je stalno pratio zvanični predstavnik vlade, a 15 / 27. VI 1852. primio ga je i ruski imperator. Tom prilom mu je saopštio da je "imao prijatnu dužnost" da se upozna sa sadržajem crnogorske peticije o proglašenju knjaževine i dodjeljivanju titule knjaza crnogorskom gospodaru. Imperator je izrazio nadu da to neće izazvati promjenu "u političkom biću" Crne Gore, niti će ona zbog toga početi da remeti odnose sa svojim susjedima. Tada je Nikolaj I odlikovao crnogorskog vladara Ordenom svetog Stanislava I reda, a visokim odlikovanjima i Pera Tomova Petrovića, Đorđija Savova Petrovića, vojvodu Jakova Dakovića, Novicu Cerovića, Iva Rakova Radonjića, serdara Mila Martinovića, perjaničkog kapetana Đura Martinovića, perjanika Butora Vukmanovića i Đura Jovova Đurišića.
Pred knjažev odlazak iz Petrograda obaviještena su ruska diplomatska predstavništva u Berlinu i Beču o odluci carske vlade da prizna crnogorsku knjaževinu i crnogorskog knjaza.

Svečanost u Cetinjskom manastiru

Knjaz Danilo je napustio Petrograd 22. VI /4. VII 1852. Početkom jula (2/14. VII) prispio je u Beč, gdje ga je, u odsustvu austrijskog imperatora, primio austrijski ministar inostranih poslova.
U društvu s Vukom Stefanovićem Karadžićem i pratnjom (na čelu s vojvodom Mirkom) koji ga je srio još u Trstu, doputovao je u Kotor 18/20. VII 1852. Početkom avgusta, (2 / 14. VIII), u pratnji većeg broja Crnogoraca, prispio je na Cetinje.
Drugi dan po dolasku u crnogorsku prijestonicu održana je velika svečanost i bogosluženje u Cetinjskom manastiru. Na svečanosti je na viceprezedent Senata saopštio prisutnima da je "Njegovo veličanstvo car ruski, uvažavajući molbu naroda i Senata crnogorskog, pristao na to da se Danilo ne vladiči nego da postane knjaz". Tom prilikom je prezident Senata, Pero Tomov Petrović, po starinskom običaju, izrazio spremnost da poštuje odluku svog pokrovitelja. Stari lisac znao je i te kako da prikrije svoje intimno osjećanje, pomirivši se s tim da su njegove šanse u borbi za vladarsku stolicu svedene na minimum.
Povratak novoimenovanog knjaza u Crnu Goru izazvao je interesovanje u diplomatskim krugovima velikih evropskih država. Knjaževe izjave da će se starati o očuvanju mira na granicama prema Turskoj svakako je respektovao, ali je malo ko u njih vjerovao. Tok događaja u Bosni i Hercegovini nije slutio na dobro. Pretpostavljalo se da će i prilike na crnogorsko-turskoj granici, ne samo prema Bosni i Hercegovini već i prema Albaniji, natjerati novog vladara na aktivniju i odlučniju politiku. To su, uostalom, nagovještavale i aktivnosti koje su po dogovoru preduzimali vojvoda Mirko, Novica Cerović i vojvoda Janko Daković. Događaje je bilo teško predvidjeti, ali im smisao nije bilo teško protumačiti.

Gospođinska skupština

Jugoslovenski narodi pod turskom vladavinom očekivali su od crnogorskog knjaza mnogo. Narastala su nadanja u početak odlučnih akcija sa Cetinja. Malo je ko vjerovao u to da će mir dugo potrajati. Strahovanja, neizvjesnost i rizik koje su nosili i noć i dan u nekim krajevima Balkana djelimično su se oslanjali na burnu tradiciju revolucionarnih zbivanja 1848- 1849. Oprezni evropski diplomati bili su ubijeđeni da promjene u državnom životu Crne Gore, odobrene od strane ruskog vladara, predstavljaju siguran predznak zaokreta ruske istočne politike. Neki evropski uticajni diplomati vjerovali su da uskoro predstoji i međunarodno-pravno priznanje crnogorske knaževine. Sami događaji u Crnoj Gori su tekli brže nego što su očekivali i najžešći skeptici. Dok je javnost balkanskih zemalja očekivala događaje na planu spoljne politike nove knjaževine, crnogorski vladar je preduzimao hitne radnje na unutrašnjem ustrojstvu zemlje. Njegove namjere da sprovede državne reforme olakšavala je okolnost što su tada odnosi Crne Gore sa Habzburškom monarhijom bili dobri.

Plate i penzije

Početkom septembra 1852. (8/20 IX) knjaz Danilo je sazvao narodnu skupštinu na Cetinju. Na njoj je učestvovalo 4000 Crnogoraca. Prvog dana skupština je imala samo svečani karakter, a drugog, (9/21. IX) obnarodovane su odluke koje je predložio knjaz. Najprije su pročitana imena senatora, kapetana i perjanika, starih i novoimenovanih. Po knjaževoj naredbi, svi novoizabrani činovnici morali su da polože zakletvu pred dvojicom svještenika. Posljednji je zakletvu položio i sam knjaz. Čitav ceremonijal se obavljao ispred manastira u cetinjskom polju, đe je skupština i održavana.
U tekstu zakletve novoizabranih činovnika rečeno je da će biti vkerni knjazu i "otačastvu" "na svako mjesto", "na svaki čas, u dnevi i noći, u zlu i dobru" i da će se "tvrdo držati njegovijeh zakona", da će pravo suditi, "bez ikakva mita i hajtera", "kako bogatome tako i siromahu". Na skupštini su izabrani novi senatori: Petar Stevanov Vukotić, na mjesto prestarjelog Stevana Perkova, vojvoda Ivo Rakov Radonjić, Turo Plamenac i vojvoda Uskoković iz Lješanske nahije. Skupština je prihvatila i knjažev prijedlog da se broj perjanika poveća na 62. Takođe je odobrena i njegova preporuka da se sav novac, zaostao poslije smrti Petra II proglasi za opštenarodno dobro.
Novoizabrani Praviteljstvujušči senat imao je 14 članova, na čelu s Perom Tomovim Petrovićem, kao prezidentom, s platom od 1500 forinti, Đorđijem Petrovićem, kao viceprezidentom, s platom od 1200 forinti. Ostalih 12 senatora imali su plate po 200 forinti. Za senatore su bili izabrani:
1. Ivo Rakov Radonjić
2. Milo Martinović

3. Petar Vukotić
4. Stefan Perović
5. Ramo Bošković
6. pop Jovan Radović
7. Niša Mitrov Božović
8. Jovan Uskoković
9. Petar Filipov Vujović
10. Turo Stevov Plamenac
11. Novica Cerović
12. Jakov Daković

Skupština je izabrala i 29 kapetana i odredila im platu po 60 fiorina, osim kapetanima popu Nikoli Kaluđeroviću i perjaničkom kapetanu Đuru Prelovu Martinoviću, čija su primanja iznosila po 140 fiorina. Izabrano je takođe 62 perjanika po plemenima, sa platom od 80 fiorina. Određene su i penzije zaslužnim građanima Crne Gore. Najveća je data Njegoševom ocu Tomu Petroviću (600 fiorina), zatim penzija vojvode Mirka (200 fiorina) i Njegoševih sestara Stane i Marije (po 200 fiorina). Plata Jeromonahu Nikanoru Njegošu određena je na 300 fiorina.

Spisak perjanika

Kako je još krajem pedesetih godina prošlog stoljeća prvi put publikovan spisak crnogorskih perjanika u jednom rijetkom istorijskom časopisu, postoji potreba da se njihova imena unesu u tekst ove Istorije, pored ostalog i zbog toga što se među njima nalaze i neke ličnosti koje su imale izuzetnu ulogu u istoriji svojih plemena i krajeva. Na spisku perjanika bili su:
Katunska nahija (1. Stevo Ivanov Špadijer, Niko Savov Barjamović, Đuro Gavrilov Vicković, 4. Špiro Filipov Radonjić, 5. Milo Novakov Petrović, 6. Mašut Ivanov Popović, 7. Andrija Bogdanov Pejović, 8. Joko Savov Vukotić 9. Novak Krstov Nikolić, 10. Rade Čokov Đukanović, 11. Ramo Petrov Vinić, 12. Miloš Petrov Radulović, 13. Ilija Đukanov Zvicer, 14. Nikola ivanov Banićević, 15. Joko Dragov Roganović, 16. Vuko Popov Bulajić, 17. Rade Kovačević, 18. Musa Ivanov Nikčević, 19. Nešo Spasojev Kontić, 20. Mihailo Aveamov Backović, 21. Bekica Jovanov Pavićević);
Crmnička nahija (1. Ivo Filipov Vujačić, 2. Mićo Iličković 3. Bogdan Maretić, 4. Joko Markov Masoničić, 5. Mališa Leković, 6. Pero Bjelica, 7. Pavić Perazić i 8. Ivo Perov Bokan);
Riječka nahija (1. Mato Jokin Popović, 4. Stevan Markišin Jovićević, 5. Peko Andrijin Janković, 6. Pero Krcunov Pejović, 7. Mališa Mićunov Ražnatović, 8. Filip Perov Vukmirović, 9. Krceat Golubov Sjeklоća 10. Marko Markov Vujović, 11. Mihailo Lazov Rajković, 12. Savo Markov Radunović);
Brđani i Bjelopavlići (Vido Novakov Bošković, 2. Gavrilo Đokov Pajović, 3. Toko Nikin Šaranović, Marko Goranov Jovović, 5. Milovan Mijajlov Jovanović, 6. Ilija Milutinov Radović, 7. Drago Andrin Milatović, 8. Jole Piletić 9. milutin Perovanov Šušović, 10. Boro Bešin Borović, Boro Tomov Vučinić (!), 12. Petar Lukin Vlahović, 13. Pavle Vučinić Minić, 14. Radovan Begov Redžić, 15. Grigorije Jovanov Pižurica 16. Živko Nastin Bojić, 17. Sava Batrćev Pržikapa, 18. Banjo Neškov Lazarević, 19. Sava Milanov Vukanović, 20. Smajo Spasojev Uskok, 21. Boro Božov Kuč)
(J. P. Kovaljevski).
Svi su perjanici bili naočiti i hrabri mladići. Nije ih mnogo krasila osobita duševnost. I nije ih narod bez osnova pokatkad nazivao "kabadahijama".

Poreske klase

Septembarska skupština na Cetinju je donijela odluku da se do donošenja novog zakonika sudi po Zakonu Petra I . Kako je zakonik opšti crnogorski i brdski regulisao samo neke oblasti prava, knjaz je obećao da će se ubrzati rad na donošenju novog zakonika i da će on biti uskoro izglasan. Na skupštini je ustanovljena tjelasna kazna kao jedna od sankcija u krivičnom pravu. Takvu odluku učesnici nijesu prihvatili s oduševljenjem. Tu je srednjevjekovnu kaznu primjenjivala otomanaska vlast na Balkanu, a u Crnu Goru ju je unio u zakon i bivši prezident Praviteljstvujuščeg senata Ivan Ivanović Vukotić. Njeno ponovno uvođenje u pravnu praksu Crne Gore degradiralo je crnogorsku pravnu misao.
Na skupštini su ustanovljene i poreske klase i poreske stope. Utvrđena su nekolika poreska razreda. Najsiromašnija porodica plaćala je samo jednu forintu na godinu, "imućna" - dvije, "imućnija" - četiri, a "najimućnija" - šest forinti. Kasnije se pokazalo da su ove stope za neke slojeve bile dosta visoke. Knjaz je takođe donio rješenje o uvođenju "dacije", na svu robu koja je prolazila preko carinarnice u Kotoru, Budvi, Risnu i Herceg Novom i ulazila u Crnu Goru "sa buletom od tranzita". Određena je bila i carinska tarifa. Pri svakoj od carinarnica bio je imenovan po jedan crnogorski carinik.
Gospođinska skupština na Cetinju pokazala je da su knjaževa obećanja da će u zemlji učvrstiti sudstvo bila zasnovana na realnim potrebama zemlje. Poslije održane skupštine svi su vjerovali da će se sprovesti u život i knjaževa obećanja o otvaranju osnovnih škola po državi, da će se izvršiti braz opravka puteva i da će se pristupiti izgradnji novih. A što je najvažnije, svi su sa skupštine otišli ubijeđeni u to da će se u zemlji zavesti strogi red i poredak, da se neće smjeti narušavati zemaljski mir. Skupština je u stvari, potvrdila da je okončana politička bitka oko toga ko će da uzme "vladarske poslove u svoje ruke". Ovom skupštinom je započela era "svjetovne autokratije" u Crnoj Gori.

Oduševljenje u jugoslovenskim zemljama

Proglašene crnogorske knjaževine s oduševljenjem je primljeno u svim južnoslovenskim zemljama. Navikli kroz prethodna dva stoljeća da na Crnu Goru gledaju kao na jedno od središta oslobodilačkog pokreta protiv turskih i drugih tuđinskih posezanja, južnoslovenski narodi su poslije Njegoševe smrti izražavali interesovanje za smjer kojim će krenuti ta mala ali političko-strateška i nacionalno-politički značajna zemlja. U nacionalnooslobodilačkim krugovima po svim jugoslovenskim krajevima i centrima počelo je da se raspravlja o tome što će ovaj zapaženi politički činilac na Balkanu da preduzme poslije smrti vladike-pjesnika i mislioca.

Mnogi nacionalni radnici u pojedinim jugoslovenskim središtima s oduševljenjem su počeli da ističu da je "knjaževstvo crnogorsko" obnovljeno poslije nekoliko stoljeća. U pojedinim narodima počelo je još više da jača uvjerenje da nastupaju novi dani za oslobođenje od tuđina.
Dok su mnoge novine u pojedinim jugoslovenskim centrima primile ovu vijest s oduševljenjem, zvanična glasila Monarhije su samo izražavala znatiželju, očekujući prve spoljnopolitičke poteze knjaza Danila. Ruska štampa je ovom događaju pridavala utoliko veći značaj, utoliko što je istočna politika njena vlade nagovještavala početak duboke krize na Istoku. U tom se kontekstu i štampa zapadnoevropskih velikih država zanimala za dolazak na čelo Crne Gore novog vladara sa titulom knjaza.
Iako su narodni vođi u pojedinim jugoslovenskim zemljama pod tuđinskom vlašću, bili ubijeđeni da je dolazak knjaza Danila na čelo Crne Gore i proglašenje Crne Gore za nasljednu knjaževinu, značajan podsticaj za oslobodilačke pokrete svih balkanskih Slovena, vodeći srpski političar toga vremena, Ilija Garašanin je od toga počeo otvoreno da strahuje.

Garašaninove sumnje

Još od samog početka četrdesetih godina XIX stoljeća, Ilija Garašanin je postao jedan od posebno angažovanih političara jako angažovan u opštem pokretu, protiv tuđinske vlasti, kako turske tako i austrijske. Idejni podsticaj za stvaranje šire jugoslovenske zajednice davali su mu, pored ostalog, i poljski i mađarski nacionalni revolucionari.
U Garašaninovim vizijama, sanjarenjima i kombinacijama za stvaranje šire državnbe zajednice na Balkanu polazilo se od uvjerenja da će u takvoj budućoj zajednici dominacija Srbije biti potpuno osigurana. Kad su poslije Načertanija, po Garašaninovim uputstvima, počele da se stvaraju tajne organizacije po pojedinim jugoslovenskim zemljama, zapadne diplomatije su odmah uočile duh i smisao politike srpskog državnika. A ličnosti uključene u mrežu tajnih Garašaninovih organizacija po pojedinim jugoslovenskim zemljama su držale da samo vladi u Beogradu i pripada vodeća uloga u tom pokretu, a srpskoj prijestonici čast da postane središte iz koga treba da se upravlja svim radnjama i aktivnostima u pokretu za oslobođenje od Habzburgovaca i Osmanlija.
Garašaninu, izgleda, nije osobito značilo što je crnogorski narod krvario više od dva i po stoljeća u borbi protiv Osmanlija , što je tih dana samo nastavljao vjekovnu oslobodilačku tradiciju i što je neštedimice prolijevao svoju krv za svoju slobodu, ali i slobodu svoje susjedne braće. No, Garašanin se nikako nije mogao pomiriti s tim da Crna Gora i Cetinje postanu jedno od jugoslovenskih središta , odakle će se snažno uticati na dalji tok oslobodičačkih stremljenja na Balkanu. Da je čin proglašenja Danila Stankova Petrovića za knjaza, i Crne Gore za knjaževinu, istinski pogodio vodećeg srpskog političara toga doba dokazuju njegove, tim povodom izrečene riječi da je to **"najnesrećniji događaj za Srbiju"**, zato što je remetio njegovu koncepciju i program srpske nacionalne politike, velika prepreka za njeno sprovođenje.

Istorijska šansa

Proglašenje crnogorske knjaževine remetilo je Garašaninove planove, otežavalo mu nacionalno-političku propagandu, otkrivalo mogućnost za opasna politička sporenja i sukobljavanja, dovodilo u pitanje vodeću ulogu Srbije među balkanskim narodima i oslobodilačkim pokretima. „Načertanije" je postalo politički manifest i nacionalni program Srbije, po kome ona mora da okupi oko sebe, oslobodi i prisajedini sve krajeve u kojima žive pravoslavci, koje on vidi kao Srbe. Ali i druge.
U vrijeme vladavine vladike Petra II Petrovića Njegoša, Crna Gora je, isto tako, bila jedno „revolucionarno ognjište", ali crnogorski gospodar s vladičanskom titulom tada Garašaninu nije smetao, pogotovo što je taj vladar gajio velike iluzije i u politiku Srbije i, posebno, u dobre namjere Garašaninove. A kad je Njegošev nasljednik preuzeo kormilo Crne Gore, sa titulom zemaljskog nasljednog knjaza, Garašanin je odmah počeo da ga naziva „jednom ludom", „akičinom" i „đavolom", što „sam ne zna što ga je snašlo". I ne samo to, Garašanin je ocijenio da je srpsku državu iznenada zadesila velika nesreća. Zbog toga je, kao prvo, naredio Jovanu Marinoviću da bez odobrenja ne održava nikakvu prepisku sa zvaničnom Crnom Gorom i sa crnogorskim vladarom. Pored toga, stalno je izlagao poruzi proglašenje Crne Gore za knjaževinu, otvoreno nipodaštavajući značaj crnogorske peticije Nikolaju I, praveći ironične aluzije na postupak ruskog imperatora, ističući i vjerovatnoću da je car tako mogao postupiti samo pod uticajem diplomatskih intriga. Garašaninovi politički komentari o proglašenju crnogorske knjaževine bili su i ostali politička osnovica sa koje su srpske vladajuće garniture izgrađivale svoju političku strategiju prema Crnoj Gori kroz čitavu drugu polovinu XIX i prvu polovinu XX stoljeća. Neki istoričari, slijedeći srpsku političku konzervativnu misao, učvršćivanje dinastije Petrovića vidjeli su kao početak rivalstva između crnogorske i srpske dinastije a ne kao sukob državnih i nacionalnih interesa dvije države i dva naroda, koji ima dugu tradiciju i stare korijene.

II
CRNOGORSKO-TURSKI RAT 1852-1853. GODINE

Diplomatija velikih evropskih država cijenila je da su promjene u državnom vrhu Crne Gore, odobrene od strane sveruskog imperatora, predstavljale sigurne predznake političkog zaokreta Nikolaja I. Jedan dio vodećih evropskih diplomata držao je da priznavanje crnogorske knjaževine od strane Rusije daje vladajućim krugovima na Cetinju ozbiljne izglede u borbi za međunarodno priznanje crnogorske države. Knjaz Danilo je, zaista, želio da iskoristi tu istorijsku šansu. „Osokoljen" postupkom sveruskog imperatora, a željan uspjeha u afirmaciji svoje države i svoje nacije, precjenjivao je svoju snagu, držeći da „na maču" može da realizuje ono što je njegovim prethodnicima bila samo dobra želja: da proširi crnogorski suverenitet na susjedne oblasti pod vlašću otomanske države.
Pokretanje crnogorskog pitanja pada u vrijeme kad se faktički već bila konstituisala anglo-francuska koalicija protiv Rusije. Njezin stub predstavljala je britanska vlada. U želji da izgradi efikasan sistem zaštite od turske ekspanzije na Bliskom istoku, lord Palmerston je stalno maštao „o obnovi muslimanskog Istoka". Britanski političar je držao da se to najbolje može realizovati putem „iskrenog umirenja" hrišćanske raje, a to nije imalo druge alternative osim da se ona u građanskim pravima izjednači s muslimanima. Tako preporođena

Turska, rezonovao je Palmerston, mogla je biti sigurna brana ruskom prodoru na Balkan i u zemlje Bliskog istoka.

Različite interpretacije

Dok su dvije vodeće evropske sile Zapada s nepovjerenjem prosuđivale o smislu i karakteru ruske odluke, saopštene crnogorskom vladaru u Petergofskom dvorcu u Petrogradu 1852, vlada Monarhije je nešto drugačije interpretirala politički potez ruskog imperatora. Iako političkim krugovima Monarhije nije bila po volji odluka Nikolaja I, vladi u Beču je teško bilo suprotstaviti se takvom diplomatskom potezu, nepune dvije godine od trenutka kad su ruske trupe spasile austrijsku državnu zgradu.
U Carigradu je proglašenje Danila Stankova Petrovića za nasljednog knjaza izazvalo negodovanje. Jedan od najistaknutijih turskih državnika, Ali-paša, izjavio je tada da Porta ne bi imala ništa protiv proglašenja crnogorske knjaževine, kad bi to bio pravi izraz narodne volje. Pošto je ta, kako se tada isticalo na Bosforu, zamisao došla po želji petrogradaskog kabineta, Porta je sa skepsom primila prve vijesti o takvoj odluci.
Vodeće ličnosti na Cetinju, u prvom redu knjaz Danilo i vojvoda Mirko, u svojim spoljnopolitičkim radnjama nijesu se sasvim držali obzira što su ih nametala zvanična stajališta vlada evropskih država. Oni su shvatanja evropskih vlada imali u vidu, ali su radili po svojim procjenama. Prvi značajan političko-diplomatski fakat o kome su morali ozbiljno da povedu računa bila je akcija razoružanja, koju je sprovodio Omer-paša u Bosni i Hercegovini i ustaničko vrenje, što je ta akcija izazivala. Umjesto da s opreznošću proučava sve podatke koji su mu pristizali sa uznemirenog bosansko-hercegovačkog područja i da ne žuri u donošenju političko-strateških zaključaka, knjaz je odmah krenuo da stvara planove koji su ga vodili u brzu i odlučnu akciju. Da bi ispitao raspoloženje srpske vlade, s jeseni 1852. šalje svoje izaslanike (svog ađutanta D. Vukovića i Draga Jokova Petrovića) u Beograd da ispitaju raspoloženje srpskih zvaničnih krugova. Srpskom knezu tada nije bilo stalo ni do kakve akcije protiv Turaka. Sam Garašanin, koji je vodio glavnu riječ u organizaciji svake spoljnopolitičke radnje, smatrao je da poslove takve vrste treba voditi „postepeno", a ne na način kako je rezonovao mladi crnogorski vladar. A kad je postalo izvjesno da je crnogorsko-turski oružani sukob teško izbjeći, zvanični krugovi u Beogradu su otvoreno pokazivali neraspoloženje i rezervisanost prema Crnogorcima, mada je narod u Srbiji iskazivao moralnu podršku svojoj subraći u Crnoj Gori.

Zasjeda u klancu Duga

Vodeći politički krugovi po ostalim jugoslovenskim zemljama su se blagonaklono držali prema događajima u Crnoj Gori i na njenim granicama; kao da se znalo da dešavanja u jednom dijelu Hercegovine i u dijelu sjeverne Albanije imaju korijen na Cetinju. Krajem oktobra 1852. to je najrječitije pokazao događaj što se odigrao u klancu Duga, između Nikšića i Gacka. Tada je jedan turski odred, u jačini od 300 vojnika i oficira, pod komandom Đulek-bega, prateći transport sa ratnim materijalom za nikšićki garnizon, naišao na crnogorsku zasjedu. Nju je postavilo 200 Katunjana, koji su željeli da osvete svoja dva poginula druga iz Pješivaca. Đulek-beg je išao s prethodnicom od 20 ljudi, ne sluteći šta mu je pripremljeno na putu kroz klanac. Kad je 26. X 1852. naišao na crnogorsku zasjedu („un numeroso corpo di Montenegrini") - nije mu više bilo spasa, ni njemu ni njegovoj pratnji, a nju su sačinjavali kapetan i 20 pratilaca. U narodu su počele da se prepričavaju pojedinosti o sukobu u Dugi. Nije, uostalom, bilo ni čudo. Poginuli bimbaša bio je uticajna i ugledna ličnost. Dugo godina je obavljao dužnost komandanta nikšićkog bataljona neregularnih trupa. Glavna mu je zadaća bila da obezbjeđuje karavanski put Nikšić-Presjeka-Nozdre-Krstac-Gacko. Svi upućeniji posmatrači su rezonovali da je događaj u Dugi bio iskra koja je kresnula pored bureta baruta!
U decembru 1852. tok događaja kreće još opasnijim smjerom. Turske vlasti u Skadarskom ejaletu preuzimaju još rizičnije korake. Knjazu je najteže padalo to što je skadarski mutesarif Osman-paša krajem 1852, kao i 1847, počeo da podbunjuje neka crnogorska plemena protiv zemaljske vlasti, prosipajući i ovoga puta u tu svrhu veliki novac. Da bi opomenuo stanovništvo u Piperima, koje je bilo izloženo posebnim pritiscima iz Skadra, knjaz Danilo krene s jednim jačim oružanim odredom u to crnogorsko pleme da zastraši kolebljive i kazni vinovnike nove saradnje sa Skadrom. Čim je došao na Stijenu Pipersku, knjaz je izdao naredbu da se popale kuće svih kolovođa bune protiv zemaljske vlasti.

Napad na Žabljak Crnojevića

Dok je knjaz boravio u Piperima, želeći da strogim postupkom smiri uznemirene duhove, starješine riječke nahije, iz bojazni da vojska Osman-paše ne udari na knjažev odred sa leđa, izvrše napad na grad Žabljak. Napadači su noću, neopaženo, koristeći nevrijeme i okolnost što su se bile izlile jezerske vode pod Žabljakom, prišli čamcima gradskim zidinama, ušli s onu stranu grada, čiju je zatamnjenost pojačavala sjenka gradskih zidina, pošto su prethodno uhvatili vezu sa jednim izbjeglicom u gradu. Tako su, takoreći neopaženo, ušli u Žabljak, zarobili i razoružali gradsku posadu. Jedini otpor pružili su mještani u kamenim kućama van gradskih zidina.
Čim je primio vijest o padu Žabljaka i borbama oko njega, pohitao je skadarski vezir Osman-paša s odredom od 6.000 vojnika i oficira da povrati izgubljeni grad. I Crnogorci su odmah koncentrisali jake snage za odbranu. Računa se da je tada oko Žabljaka bilo 9.000 Crnogoraca. Od Osman-pašine artiljerijske vatre sa jezerskih ratnih leđa Crnogorci su se branili topovima s gradskih zidina. Za tu svrhu su upotrebljavali zarobljene artiljerce.
Da bi se ojačale pozicije crnogorskoj vojsci pod Žabljakom, sa Cetinja je poslata naredba da crnogorske čete pojačaju upade u Hercegovinu. Ovi upadi i borbe pod Žabljakom, kao i pokreti otomanskih trupa prema crnogorskoj granici i dolazak turskih đenerala na pozornicu opasnih zbivanja, učvršćivali su uvjerenje u javnosti jugoslovenskih zemalja da je rat između Turske i Crne Gore faktički započeo. Pod Žabljakom se on stvarno i vodio. Tamo je bila koncentrisana i glavnina crnogorske vojske, pod komandom viceprezidenata Praviteljstvujuščeg senata.
Dok su pod Žabljakom biješnjeli okršaji, stigla je naredba iz Carigrada vezirima u Sarajevu, Mostaru i Skadru da se pristupi koncentričnom napadu na Crnu Goru.
Rat se mogao izbjeći da je knjaz Danilo poslušao rusku diplomatiju. To je trebalo da učini na vrijeme. Onako,

kako je on postupio, izdajući naredbu 25. XII 1852 - već je bilo kasno!
Crnogorska vojska je držala osvojeni grad više od mjesec dana. Po nekim izvorima, pod Žabljakom je izbačeno iz stroja 80 Crnogoraca, dok ruski izvori navode cifru od 200 poginulih. Crnogorci su odvukli veliki plijen iz grada, pored ostalog i četiri artiljerijska oruđa.
Drugi dan po crnogorskom napuštanju Žabljaka objelodanjen je sultanov ferman u Sarajevu. Prorokove zastave istaknute su na svim javnim zgradama i nagoviješten sveti rat protiv Karadaga. Borbene pjesme imale su cilj da raspale vjerski fanatizam protiv „đaura".

Omer-pašin pohod

Glavnokomandujući turske vojske mušir Omer-paša krenuo je iz Bitolja za Skadar još 17. decembra. Njegove snage na frontu prema Podgorici u početku su imale oko 12.000 oficira i vojnika, a očekivalo se toliko i na sektoru prema Hercegovini. Po onovremenim izvorima, računa se da je ukupna snaga neregularnih i regularnih turskih trupa iznosila 33.4000 vojnika i oficira, sa 28 artiljerijskih oruđa, od čega 18 brdskih. Pred sam početak operacije bilo je pod neposrednom komandom Omer-paše 17.400 oficira i vojnika.
Glavnina turskih turpa bila je koncentrisana na prostoru Podgorica-Spuž. One su u početnoj fazi imale cilj da se spoje s trupama koje su nadirale pravcem Nikšić-Ostrog-Spuž i da, sastavljene, izvrše udar na glavninu crnogorske vojske, raspoređene linijom Orja Luka-Zagreda-Zagarač-Krusi-Kokoti. Tu su snage branile glavni strategijski pravac Grada-Rijeka Crnojevića-Cetinje.
Trupe đenerala Derviš-paše iz pravca Hercgovine i one Selim-bega barskog iz pravca Sutormana igrale su ulogu sporednih snaga. Njihov je cilj bio da, prodirući od Bileće prema Grahovu i od Bara prema Sutormanu, Viru Crmničkom i Rijeci Crnojevića, odvlače crnogorske jedinice sa glavnog strategijskog pravca.
Knjaz Danilo je preuzeo crnogorsku vrhovnu komandu. Ukupne snage na koje je mogao da računa na svim sektorima glavnog i sporednih frontova iznosile su oko 20.000 vojnika. Njegova vojska je bila naoružana dosta zastarjelim kremenjačama, a bila je i bez dovoljno municije. Njezinu prednost činio je brdoviti teren, na koji su Crnogorci privikli da ratuju, težeći da protivnika uvijek natjeraju na blisku borbu. Protivnik je to dobro znao, pa je uvijek i izbjegavao borbu prsa u prsa. O ishrani knjaževih trupa starao se narod, o odjeći i obući-takođe!
Početkom januara 1853. turske trupe su prešle crnogorsku granicu na Sutormanu i krenule ka Viru Crmničkom. Naročito jake borbe vođene su u **Limljanima**. U tim borbama s crnogorske strane učestvovale su i žene i to u prvim borbenim redovima. Na tom sektoru branioci su pružili zadivljujući otpor. To je uslovilo da na crmničkom pravcu branioci brzo stabilizuju front, tako da do kraja rata Turcima nije pošlo za rukom da liniju fronta pomjere.
Trupe đenerala Derviš-paše savladale su otpor Grahvljana i 16. I 1853. ušle u Grahovo. Tu su, u neposrednoj blizini Grahova, zarobile grahovskog vojvodu Jakova Đakovića, koji je bio prinuđen da se preda Derviš-paši.

Ostroški „zatvor"

U isto vrijeme započeli su žestoki okršaj u Martinićima. Cilj turskih trupa koje su nadirale od Nikšića bio je spajanje s odredima Ismail-paše. One su se iz Nikšića kretale u dva pravca ka Ostroškom klancu. Jedna kolona je išla direktno na Planinicu, dok se druga uputila zaobilaznim smjerom-preko Nikšićke Župe i Bršna ka Ostrogu. Pošto su savladale jak otpor branilaca Župskog manastira, otomanske trupe su preko Bršna i Kunka krenule pravo na manastir Ostrog. Prethodno su savladale neznatan otpor na Kunku i Poviji. Jedan manji odred, nešto više od pedesetak ljudi, pod komandom vojvode Mirka Petrovića, sastavljen od istaknutih narodnih prvaka iz čitave Crne Gore, zatvorio se u Gornjem ostroškom manastiru i tako je započela čuvena Ostroška opsada.

ЕЛИКИ ВОЈВОДА МИРКО ПЕТРОВИЋ

Branioci su izdržali devet dana, odbijajući turske udare, spremni da se brane do posljednjeg čovjeka. Pred sam kraj opsade, vojvoda Mirko je poslao dva istaknuta prvaka iz Pješivaca Nikolu Pekova Mijuškovića i perjanika Mihaila Avramova Backovića da jednom rizičnom stazom uz Ostrošku gredu, noću, pođu u knjaz-Danilov štab, koji se tada nalazi na Cerovu i jave mu da je posljednji trenutak da se nešto preduzme za spas

ospjednutih. Knjaz je tada obrazovao specijalni odred od 300 ratnika, pod zapovjedništvom prezidenta Praviteljstvujušćeg senata Pera Tomova Petrovića, sa naredbom da po svaku cijenu izvrše deblokadu Gornjeg manastira. Odred je u toku noći neopaženo prošao kroz turski raspored, s južne strane Ostroške grede, došao do branilaca, sve ih oslobodio i sa sarkofagom i moštima Svetog Vasilija Ostroškog krenuo istim putem ka glavninu na Cerovu, sudarajući se sa turskim jedinicama na svakom koraku, krčeći sebi put sabljama i noževima. Jedan od učesnika je zabilježio da je računao da niko ne može izaći živ iz takvog obruča, iz kog asu turski vojnici i oficiri na njih kidisali kao divlji zvjerovi. U narodnom pamćenju, ostroški „zatvor" ostao je kao jedan od nezaboravnih primjera crnogorske ratne slave.

Bojevi u Crmnici

Kad su započele operadcije na svim sektorima fronta, Omerpaša je procijenio da od uspjeha otomanskih trupa na crmničkom sektoru zavisi izvođenje operacija na strategijskom pravcu napada. Zbog toga su se na području Crmnice razvili bojevi koji su ušli u najslavnije stranice ovog rata. Otomanske trupe koncentrisane u zoni crnogorskoturskog graničnog pojasa prema Baru, krenule su ka Karuču, Limljanima i Boljevićima, u jačini od 6.500 7.000 oficira i vojnika. Njima se u prvi mah mogao suprotstaviti jedan odred Crmničana od svega stotinak boraca. Oni su se protiv prednjih odreda turske vojske borili s „nečuvenom hrabrošću" i pružili otpor punih „šest časova", da bi se na kraju, ipak, morali povući. Osjećajući opasnost koja se nadvila nad čitavom nahijom i da se radi o kritičnom trenutku opstanka crnogorskih odreda kod Limljana, priskočile su u pomoć žene i djevojke i u „oskudici oružja tukle su se kamenjem". Bilans ovog krvavog šestočasovnog okršaja bio je težak za tursku vojsku na bojištu je ostavila 60 mrtvih i 120 ranjenih.
Crmničani su počeli da utvrđuju kuće, da od njih prave male tvrđave, riješeni da bez krvi ne napuštaju svoja ognjišta. Kad je saznao za dramu u Crmnici, knjaz Danilo im je poslao pomoć. Prvu je predvodio Vuko Petrović. Kasnije su im priskočili u pomoć odredi iz Ljubotinja, iz Dobrskog Sela i Građana, s jednim odredom Katunjana, uzaludno pokušavajući da jurišima istjeraju turske jedinice sa zauzetih pozicija. Kasnije su se crnogorske snage povukle i napravile odbrambeni sistem od Godinja ka Boljevićima i Viru. Izvještavajući knjaza Danila o tome, branioci su saopštavali da im Turci neće „nauditi bez velike... pogibije"

Nadiranje Turaka

Čim se front u Crmnici stabilizovao i Turci bili prinuđeni da iz napada pređu u odbranu, glavnina otomanskih snaga je krenula sredinom januara (2/14. I 1853) ka Martinićima. Pop Đoko Bošković je javljao da turska kolona broji oko 12.000 vojnika i oficira, da hita kako bi se što prije spojile s trupama Ismail-paše. Turske trupe su prodrle duboko u crnogorski raspored na sektoru Martinića, gdje su pop Risto Bošković i Jole Piletić pokušavali da ih zadrže i spriječe dalji prodor. Turske trupe su, kako je knjaz Danilo izvještavao Kovaljevskog, u svom nadiranju palili sve pred sobom, rušile sve, čak i crkve, sjekle sve zarobljenike, uključujući djecu i starce. Žiteljima popaljenih i opustošenih sela bilo je teško prijeći na desnu obalu Zete i Sušice zbog nadošlih voda. Turski komandanti su se nadali da im je put ka Cetinju otvoren. Ali su se prevarili jer je upravo tada sva Crna Gora na nogama. Pod oružjem je bio svaki žitelj koji je pušku mogao da nosi. Krajem januara spojile su se turske trupe u dolini Zete. Crnogorska vojska bila je prinuđena da se zadrži samo na pozicijama na desnoj obali.
Dok se očekivao krvavi rasplet na crnogorsko-turskom ratištu, saznalo se da je austrijska vlada uputila u Carigrad svog specijalnog izaslanika feldmaršala Lajningena, sa zadatkom da od sultana i otomanske vlade zatraži trenutnu obustavu neprijateljstava. Toj se akciji pridružila i ruska vlada. I ona je uputila u otomansku prijestonicu svog izaslanika-knjaza Menščikova. Ovaj fakat je bitno djelovao na izmjenu strategijske pozicije Crne Gore. Čekao se samo zvanični izaslanik iz Carigrada da muširu Omer-paši prenese naredbu o obustavi operacija.

Diplomatska intervencija

U Crnoj Gori je svako s nestrpljenjem očekivao rezultate intervencije dvije vodeće države u politici na Istoku. Uznemirena javnost po jugoslovenskim zemljama takođe je sa žudnjom iščekivala diplomatske akcije Lajningena i Menščikova. Za to vrijeme ratujuće strane, raspoređene na relativno širokom frontu, duž desne obale Zete, Sušice i Sitnice, pripremale su se za odlučujuće sudare. Knjažev Glavni stan nalazio se u Zagredi. Upravo tada je doputovao u knjažev Štab austrijski pukovnik Đorđije Stratimirović, sa nekoliko artiljerijskih stručnjaka. Zajedno s knjazom, u januaru 1853, Stratimirović je razradio plan o noćnom udaru na turski logor u selu Glavica, u blizini Orje Luke. Crnogorci su tada upotrijebili neku vrstu eksplozivnih naprava, koje su im pripremili austrijski oficiri. U noćnoj sječi, što je uslijedila poslije juriša, ostalo je na bojištu 1.000 turskih vojnika. Pokazalo se da je uništenje mostobrana kod Glavice predstavljalo najveći vojni uspjeh snaga knjaza Danila u ovom ratu.
Stanje na frontu je pokazivalo da nijesu bile angažovane sve snage ni jedne ni druge strane. Izgledalo je kao da je rat na samom početku, tako se barem činilo po raspoloženju crnogorskih odreda. Svi su, ipak, očekivali to što će donijeti austrijsko-ruska intervencija na Porti. Na samom crnogorskom-turskom ratištu su na neki način doprli glasovi o diplomatskoj energičnosti rusko-austrijske intervencije. To je bio sasvim nov političko-strateški faktor u razvoju rata. Njemu se kraj već nagovještavao i turske političko-strateške pretenzije su morale biti stavljene pod strogu kontrolu dvije vodeće sile na Istoku prije nego što je rat i započeo u svojoj punoj žestini.
Početkom februara 1853. prispjeli su u Glavni stan turskog komandanta izaslanici austrijske vlade i predali muširu kopije svojih zahtjeva Porti za trenutno prekraćivanje ratnih dejstava. Uprkos pokušajima turskog komandanta da otvori pregovore o prekraćenju operacija, austrijski izaslanici su brzo prozreli njegovu namjeru, pa su gotovo ultimativno zatražili da se potpiše sporazum o trenutnom prekidu ratnih dejstava. Sporazum je potpisan u Podgorici 16/28. II 1853.

Procjene gubitaka

Žrtve koje su Crnogorci imali u toku dvomjesečnog ratovanja teško je ustanoviti. Najveće su bile na samom početku rata, u borbama oko Žabljaka, a materijalne štete bile su ogromne. Pojedini djelovi crnogorske državne teritorije bili su opustošeni i razoreni. Naročito su postradala naselja oko Grahova, zatim Piperi, djelovi Bjelopavlića, Pješivci i neki rejoni Crmničke nahije. Crna Gora nije imala sredstava da ih obnovi, a falilo je i finansijskih sredstava za nabavku žita. Narodu je zaprijetila opasnost od gladi. Vrativši se na zgarišta svojih domova, jedan broj žitelja počeo je da se sprema za seobu u Srbiju.
O gubicima Omer-pašine armije 1852-1853. na crnogorskom ratištu postoje opšti podaci austrijskog i ruskog porijekla. Po austrijskim izvorima, turska armija je imala 4.000 poginulih i 6.000 ranjenih vojnika i oficira, dok su ukupni materijalni rashodi ratovanja koštali tursku državnu kasu 35.000.000 pijastri. Po podacima koje daje ruski pukovnik Jegor Petrovič Kovaljevski, tada zvanični izaslanik ruske vlade, u operacijama su trupe Omer-paše pretrpjele gubitke od 2.000 poginulih vojnika i oficira.

SEDMI DIO KLIKNI